

מגמות בהתפתחות החינוך המשבילי באימפריה הרוסית בראשית המאה ה־ט

Author(s): מרדכי זלקין

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 1 (תשנ"ז), (סב), חוברת ב, pp. 133-172

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042803>

Accessed: 01/12/2011 14:44

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

מגמות בהתפתחות החינוך המשכילי באימפריה הרוסית בראשית המאה הי"ט*

מאת מרדכי זלקין

מערכת החינוך היהודית המשכילית באימפריה הרוסית נדונה בהרחבה במחקר כבר בסוף המאה הי"ט.¹ החוקרים התמקדו במערכות החינוך הממוסדות והרשמיות שקמו במחצית השנייה של מאה זו: בתי הספר הממשלתיים ליהודים, שראשיתם בפרשת 'ההשכלה מטעם' באמצע שנות הארבעים, ובתי המדרש למורים ולרבנים. התמקדות זו נובעת מן ההנחה, שיש פער בן כחמישים שנה בין הופעת ההשכלה היהודית במרכז אירופה לבין ראשית צמיחתה במזרח היבשת. עיון מחודש בתולדות ההשכלה היהודית במזרח אירופה ובהבטיה האידיאולוגיים, האינטלקטואליים, החברתיים והכלכליים הביא בשנים האחרונות מספר חוקרים למסקנה,

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך חיבורי: ההשכלה היהודית ברוסיה – 1800–1860 – היבטים חברתיים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו. ברצוני להודות לפרופ' עמנואל אטקס ולד"ר שאול שטמפפר על שהזאילו לקרוא גירסה מוקדמת של מאמר זה ועל הערותיהם המועילות.

1 ראה: ה' אלעקסאנדראוו, 'צו דער געשיכטע פון פאָלקס-בילדונג ביי יידן אין רוסלאַנד אין דער צייט פון ניקאָלאַי דעם ערשטער', שריפטן פון וויסרסישן מעלכע-אניווערסיטעט, א (1929), עמ' 33–44; ע' אטקס, 'פרשת "ההשכלה מטעם" והתמורה במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה', ציון, מג (תשל"ח), עמ' 264–313; ב"צ כץ, 'תולדות השכלת היהודים ברוסיה', הזמן, א (תרס"ג), עמ' 76–105; ב (תרס"ג), עמ' 1–33; ג (תרס"ד), עמ' 1–32; ס' לוי, 'בתי הספר האלמנטאריים הראשונים לילדים בני דת משה בווארשה בשנים 1818–1830', גלעד, א (תשל"ג), עמ' 63–100; י' לייזער־אויטש, די געשיכטע פון וועלטלעכע בילדונג ביי יודן אין רוסלאַנד אין דער ערשטע העלפט פון XIX יאהרהונדערט, ארכיון יו"א, R.G. 5, תיק 3993; מ' מרגלית, דור ההשכלה ברוסיה, וילנה תר"ע; פ' קאן, 'וועגן עפֿענען ייִדישע שולן אין מאָהילעווער און וויטעבסקער גובערניעס אין יאָר 1808', צייטשריפט, ב-ג (1928), עמ' 157–164, 753–760; ס' קריז, 'בתי-ספר יהודיים בשפה הרוסית ברוסיה הצארית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1994; א"ז רבינוביץ, 'לתולדות החנוך וההשכלה של היהודים ברוסיה', החנוך, ג (תרע"ב-תרע"ג), עמ' 102–116, 248–261, 341–354; י' שאצקי, 'נייע אַרבעטן צו דער געשיכטע פון בילדונג און דערציונג ביי יידן', שריפטן פֿאַר פּסיכאָלאָגיע און פּעדאַגאָגיע, א (1933), עמ' 369–400; צ' שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, ניו-יורק תש"ה; A. Beletskii, *Vopros ob obrazovanii russkikh evreev v tsarstvovanie Imperatora Nikolaia I*, St. Petersburg 1894; A. Giršovičius, *Žydų mokyklų Vystymasis ir jų teisine padėtis (Diplominis darbas)*, Kaunas 1938; S. Lozinskii, *Kazennye evreiskie uchilischcha*, Peterburg [!] 1920; S. Pozner, *Evrei v obshchei shkole*, St. Petersburg 1914

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סב (תשנ"ז)]

שההשכלה, על הבטייה השונים, החלה להתפתח במזרח אירופה כבר בשלהי המאה הי"ח.² חוקרים אלה ביססו את מסקנותיהם על עדויות מתחומי פעילות שונים, ובהן עדויות מתחום החינוך. הם חשפו יוזמות לפיתוח מערכות חינוכיות בעלות גוון משכילי באזורים השונים של תחום המושב כבר בסוף המאה הי"ח, שכמה מהן התגשמו הלכה למעשה כבר בראשית המאה הי"ט. מאמר זה בא לבסס את הטענה בדבר קיומה של פעילות חינוכית-תרבותית משכילית רחבת הקף כבר במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ולבחון את השלכותיה על התפתחות ההשכלה היהודית ברוסיה בשנים שלאחר מכן.

דומה שהביטוי העיקרי להשתרשותם ולהתפשטותם של הלכי רוח משכיליים הוא בקיומה של מערכת חינוך שאינה פועלת בהתאם לתכנים ולמסגרות של החינוך היהודי המסורתי. הן בגרמניה והן בגליציה עדים אנו להתפתחותן של מערכות חינוך משכיליות בשלבים מוקדמים ביותר של התגבשות חוגי ההשכלה, אם ביוזמה ממשלתית ואם ביוזמה פנים יהודית.³ באזורים אלה, כמו גם בתחום המושב, התאפיין תהליך השינוי בשני מרכיבים עיקריים: (א) המעבר מה'חזר' ומבית המדרש כמסגרות חינוך בלעדיות למסגרת של בתי ספר; (ב) שינוי תכני הלימוד.

המעבר ממערכת החינוך המסורתית למערכת בית-ספרית במזרח אירופה לא היה רצוף. הוא התאפיין בשלבי ביניים, על פי תגובתה של החברה היהודית המסורתית לתהליכי השינוי מזה, ויכולתם של ראשוני המשכילים להסתגל לתהליכים אלה מזה. בראשית המאה הי"ט התבסס החינוך היהודי-המשכילי באימפריה הרוסית על מורים צעירים, אוטודידקטים, ששימשו מורים פרטיים בבתי משפחות האליטה הכלכלית היהודית.⁴ תופעה זו לא היתה ייחודית לעולם ההשכלה, והעובדה שהעסקת מורים פרטיים היתה מקובלת גם בחברה המסורתית הקלה על קליטת המורים המשכילים.

ואולם היה שוני בין שתי המערכות, הן בתכני הלימוד והן באופיים של המורים. המורה הפרטי בחברה המסורתית ביטא את ערכיה בהשקפת עולמו, בלבושו ובאורח חייו. באשר לתכני הלימוד, הרי שבנוסף ללימוד של הספרות היהודית הקאנונית, נבחרו נושאים על פי מידת התועלת שיביאו לעתידו הכלכלי של התלמיד הצעיר.⁵ המורים הפרטיים שנמנו עם חוגי ההשכלה ייצגו עולם ערכים שונה מהמקובל בחברה המסורתית. הם לימדו את בני האליטות הכלכליות, לעתים לשם הכשרת הדור הצעיר להשתלבות עתידית בעסקי המשפחה,

2 ע' אטקס, 'לשאלת מבשרי ההשכלה במזרח אירופה', תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 95-114; D. Fishman, *Russia's First Modern Jews*, New York 1995; זלקין (לעיל, הערת הפתיחה).

3 ראה: מ' אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א. וראה לאחרונה: ש' פיינר, 'פרוגרמות חינוכיות ואידיאלים חברתיים: בית הספר "חינוך נערים" בברלין 1778-1825', ציון, ס (תשנ"ה), עמ' 393-424.

4 ראה: מ' זלקין, 'קווים לדמות המורה בהשכלה היהודית במזרח אירופה בראשית המאה התשע-עשרה', המורה בין שליחות למקצוע, בעריכת א' בן-עמוס ו' תמיר, תל-אביב 1995, עמ' 27 ואילך.

5 ראה: מ' ווישניצר (מהדיר), זכרונות ר' דוב בער מבוליחוב, ירושלים תשל"ט, עמ' 12; מ' באריט, תולדות יעקב, ווילנא תרמ"ג, עמ' 8.

ולעתים מתוך מגמה לפתוח לפניו עולם תרבותי-רוחני שונה מזה המקובל בחברה המסורתית.⁶ רבים ממשכילי רוסיה שימשו מורים פרטיים בשלב זה או אחר של חייהם, וניתן לומר שעיסוק זה היה טבוע בחותמה של ההשכלה.⁷ בין כך ובין כך נפרש לפני ראשוני המשכילים, הן האוטודידקטים והן אלה שכבר השתלמו במסגרות חינוך משכיליות במרכז אירופה, שדה פעולה נרחב. המפגשים היומיומיים עם תלמידיהם יצרו מידה של קירבה והשפעה, והדבר ניכר, בין היתר, בניסיונות בוסר ספרותיים של תלמידים צעירים אלה.⁸

במקביל, חל שינוי גם ב'חדר', והוכנסו שינויים בתוכנית הלימוד ובאופן פעולתו של ה'חדר', תוך שמירה על מסגרת החינוך המסורתית. אחת הקהילות הראשונות שבהן הופעלה מתכונת זו, כבר בעשור הראשון של המאה הי"ט, הייתה קהילת וול'יז (Velizh) שברוסיה הלבנה. בתוכנית הלימודים של ה'חדר' הקהילתי שולב גם לימוד השפה הרוסית ודקדוקה.⁹ לדגם זה של 'חדר' מתקדם ניתן לשייך, ככל הנראה, את הניסיון לפתוח מוסד חינוכי בשנת 1841 בעיר ז'אגר שבליטא ביוזמת המשכיל חיים ז'ק.¹⁰ מעורבותם של המשכילים בהוראה הפרטית וב'חדרים' מעין אלה לא פסקה גם עם הקמתה של מערכת חינוך משכילית ממוסדת. אם בשל מחסור במישרות הוראה בבתי הספר, ואם בשל העדפה של הוראה בדרך זו, נמשכה התופעה בהקף נרחב גם בשנות הארבעים והחמישים של המאה הי"ט. משפחות ששלחו את ילדיהן למסגרות חינוך מסורתיות היו מעוניינות, ככל הנראה, בהשלמת השכלתם באמצעות מורים פרטיים. אפילו בראשית שנות השישים, לאחר הקמתה של 'חברת מרבי השכלה', שביטאה את ההבט הממוסד ביותר של התמיכה בחינוך היהודי באימפריה הרוסית, קיימות עדויות על מורים פרטיים רבים העוסקים בהנחלת תכנים משכיליים.¹¹

6 חיים אהרונסון, למשל, לא השתייך לחוגי ההשכלה בליטא ושימש מורה פרטי בעיירות שונות. ראה:

Ch. Aronson, *A Jewish Life under the Tsars*, Totowa, N.J. 1983

7 בוילינא, לדוגמה, עסקו בכך אד"ם הכהן, שלימד בבית משפחת קצנלבוגן, שמואל יוסף פין בבית בלאך ובבית קלאצקא, מרדכי טריווש בבית קלאצקא, מרדכי אהרן גינצבורג בבית רוזנטל ובבית בלאך, אייזיק מאיר זיק בבית בלאך, בבית קלאצקא ובבית מנוסביץ, שלמה זלמן זאליקנד בבית בלאך, קלמן שולמאן בבית יוגינס ובבית זקהיים ואהרן יונתנסון בבית גורדון. ראה: מ' זלקין, השכלת וילנא 1835-1860 – קיום לדמותה, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ב, עמ' 47. גם אברהם גוטלובר העיד על עצמו שמקור פרנסתו הראשון בבואו לאודסה היה הוראת תלמוד ועברית; הוא לימד בבית משפחת אברמוב. ראה: א"ב גוטלובר, זכרונות ומסעות, מהדורת י' גולדברג, ירושלים תשל"ז, א, עמ' 260.

8 יואל יוגינס, תלמידו של קלמן שולמן, פרסם בגיל שלושי-עשרה את ספרו 'חג יום הולדת' (י"ג יאחינעס, חג יום הולדת, ווילנא תרי"ג); וראה גם: ש"ז זאליקנד, שמע שלמה, ווילנא תרכ"ז, עמ' 53. יוליאן קלאצקא, תלמידו של שלמה זלמן זאליקנד, פרסם גם הוא בגיל זה את ספר שיריו הראשון, 'הדודאים' (י' קלאצקא, הדודאים, לייפציג 1842); וראה גם: ש"ז זאליקנד, שירים לשלמה, ווילנא 1842, עמ' 54.

9 קאן (לעיל, הערה 1); על לימוד רוסית ב'חדר' בראשית המאה הי"ט ראה: חיים אהרונסון, תולדות חיים (כתב יד), עמ' 85. ברצוני להודות לידידי ד"ר דוד אסף על שהעמיד לרשותי כתב יד זה.

10 א' ניר, שניאור זק"ש, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 9.

11 י' רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה בישראל בארץ רוסיא, סט. פטרבורג תרמ"ו, ב, עמ' 18.

א. בית הספר – 'כל תקוות ההשכלה'

המסגרת הבית-ספרית, בניגוד להוראה הפרטית, מבוססת על שכבה חברתית גדולה ביחס, ולמעשה מעידה על קיומה של שכבה מעין זו. בית הספר אף משמש מסגרת להנחלת מסר אידיאולוגי לקבוצות נרחבות. במוקד יצירתו והתעניינותו התרבותית של המשכיל היהודי במזרח אירופה עמדו הספרות והשירה, המחקר והמחשבה. ואולם, גם אם הצליח המשכיל לפרסם את הגיגיו בכתובים, נשארו הדברים בגדר של פעולה בודדת, אף שהיא היתה בבחינת השגת יעד רוחני-חברתי. לעומת זאת, בית הספר המשכילי היה כר לפעולה חברתית ואידיאולוגית משותפת, בדרך אל היעד. מרכזיותו וחשיבותו של התהליך החינוכי הפורמלי להנחלת ערכי ההשכלה עוברת כחוט השני בכתביהם של המשכילים. 'בתי ספר חייבים להיות בכל עיר ופלך, אחד לא נעדר', כתב המשכיל שלום יצחק רפפורט מהעיר פליסקאוו, 'כי אך עליהם נשענה כל תקוות ההשכלה'.¹²

בדיקה מדוקדקת של התפתחות מערכת החינוך היהודית הלא-מסורתית באימפריה הרוסית מעידה על פעילות בעלת מאפיינים משכיליים כבר בשלהי המאה ה-19. בתזכיר שהגיש בשנת 1783 המשכיל יעקב הירש, איש מוהילב, לוועדה להקמת בתי ספר עממיים, הוא הציג: 'להנהיג בעיירות הגדולות בתי-ספר תיכוניים... שבהם ילמדו נוסף ללימודי המוסר הטוב מדעים ואומנויות מועילים ונחוצים'.¹³ גם בתזכירו של הרופא יעקב אליהו פראנק, שהוגש לסנאטור ג' דרז'אבין בשנת 1800, מודגשת חשיבותה של רפורמה חינוכית, ש'צריכה להתחיל בבתי ספר ציבוריים שבהם ילמד הדור היהודי הצעיר את השפות הרוסית, הגרמנית, העברית'.¹⁴ פעילות זו התחזקה עם פרסומה של מערכת החוקים והתקנות בשנת 1804, ביוזמת הצאר אלכסנדר הראשון, שעסקה בתנאי החיים של יהודי תחום המושב, ובאפשרויות החינוכיות החדשות שנפתחו בפניהם. על פי תקנות אלה, הותר לילדי היהודים להשתלב בבתי הספר היסודיים, בגימנסיות ובאוניברסיטאות ברוסיה.¹⁵ ואכן, היו יהודים ברוסיה שנטו לממש

12 ש"י ראפאפארט, 'בעסק היהודים', המליץ, ה' ד' באדר תרכ"ה, גליון 8, עמ' 115-117; וראה גם את הפרוגרמה החינוכית שעיבד המשכיל אהרן קויפמאן מגרודנו: 'מכתב על דבר החינוך', פרחי צפון, ב, וילנא 1844, עמ' 43-61.

13 מ' בובה, 'תזכירו של יעקב אליהו פראנק לסנאטור דרז'אבין', העבר, יט (1972), עמ' 80-82.

14 שם, עמ' 82. על חשיבותה של מערכת החינוך בעולמם של המשכילים ניתן לעמוד לאור ניתוח התמורות שחלו בחברה היהודית האורתודוקסית בארצות הברית באמצע המאה העשרים שהציג לאחרונה חיים סולובייצ'יק. על פי הנחתו, משחדלה החברה להשתמש במודל החיקוי לשם עיצוב הזהות התרבותית של הדורות הבאים, תפסו את מקומו הטקסט ומערכת החינוך. ניסיונם של משכילי רוסיה לעצב סביבה תרבותית חדשה, שבמקרים רבים לא תאמה את ערכי התרבות שהנחיל הבית היהודי המסורתי, תלוי היה במידה מרובה ביכולתם להמיר סוכן תרבות זה בסוכן אחר בעל יכולת השפעה. הבחירה הטבעית היתה בספרות ובמדעים הכלליים, אבל יכולת השימוש בסוכן תרבות זה היתה מותנית ברכישת מיומנויות, ולשם כך נועדו בתי הספר המשכיליים. ראה: H. Soloveitchik, 'Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy', *Tradition*, XXVIII (1994), pp. 64-130.

15 ש' אטינגר, בין פולין לרוסיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 250; וראה גם J.D. Klier, *Russia Gathers*

אפשרות זו ושלחו את ילדיהם לבתי הספר הכלליים. אך מקרים אלה היו מעטים, בשל החשש הטבעי מפני מערכת חינוכית לא־יהודית, בשל החובה להחליף את הלבוש היהודי בלבוש 'גרמני או פולני' בשעות הלימודים, כלשון התקנה, ובשל היחס העוין לתלמידים היהודים מצד התלמידים האחרים. וכך תיאר זאת בזיכרונותיו המשכיל הליטאי מקס מנדלשטאם: 'כולנו אנוסים היינו להיות למטרה למקלי התלמידים הנוצרים, אשר היכו אותנו ולא חמלו. לא שמענו מפהם כינויי חיבה אחרים מלבד "יהודי ארור"'.¹⁶ ויחד עם זאת, במקומות כמו קובנה, ניישטאט־שאקי ונובו־גרוֹדק עלה השילוב יפה במספר מקרים.¹⁷

בסעיף מס' 6 בתקנת 1804 נאמר כדלהלן: 'אם לא ירצו היהודים למרות כל העדוים האלה למסור את ילדיהם לבתי הספר העממיים הכלליים, יש לכוון על חשבונם בתי ספר מיוחדים שילדיהם ילמדו בהם, ולשם כך יש לקבוע את המס הדרוש לפי ראות עינה של הממשלה. בין מקצועות לימודיהם חייבת להיות אחת השפות: רוסית, פולנית או גרמנית'.¹⁸ מחקר ההשכלה היהודית ברוסיה התבסס על ההנחה, שזכות זו לא מומשה עד שנות הארבעים של המאה ה־ט, בדרך כלל בשל התנגדות הממסד הקהילתי היהודי.¹⁹ ואולם, התיעוד שיוצג להלן מעיד על שורה של ניסיונות חינוכיים שהתבססו על סעיף זה, ביוזמת חוגים ממשלתיים או משכילים יהודים, ולעתים אף ביוזמה משותפת. ניסיונות אלה התבצעו במספר מצומצם יחסית של קהילות בתחום האימפריה הרוסית: באודסה, בוורשה, בוילנה, במיטאוו, בריגה, באומאן, בחרסון, בשקלוב, במינסק, ב'אגרא ובקובנה. גם אם נניח שמספר מקומות נעלמו מעינינו בשל מחסור בתיעוד, הרי שמספר קטן זה של ניסיונות לפרוץ את מעגל החינוך המסורתי דורש הסבר. האם לפנינו חריגה שולית מהזרם המרכזי, המבטאת תפיסת עולם של מיעוט חסר השפעה, או שמא מדובר בשלבים ראשוניים של התפתחות נרחבת יותר?

14–116. *her Jews*, Dekalb 1986, pp. טענתו של קליר, בדבר חוסר הסיכוי שילדים יהודים ישתלבו במערכת החינוך הכללית מרצונם החופשי, אינה עולה בקנה אחד עם התיעוד המובא להלן. ר' בריינין, 'פרופ' עמנואל מאנדלשטאם', לוח אחיאסף, ז' (תר"ס), עמ' 339; לוין (לעיל, הערה 1), עמ' 68 ואילך; על הבעייתיות שבהשתלבות ילדים יהודים במוסדות חינוך לא־יהודיים ראה: מ' בן שמעון, תלמוד לשון רוסיא, ווילנא תקפ"ה, הקדמה.

17 ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175. מספר מועט של ילדים יהודים השתלבו בבית הספר לילדי נתינים זרים עניים, שנפתח בסנט פטרסבורג בשנת 1821. ראה: T. Henderson, *Memorials of John Venning*, London 1862, p. 236. בשנת 1839 למדו ארבעה ילדים יהודים מקהילת ווירבאלן (Virbalis) שבליטא בבית ספר יסודי פולני במקום. ראה: ב' כהן, 'ידישע שטעט, שטעטלעך און דאָרפֿישע ייִשובֿים אין ליטע, נייִיאָרק 1991, עמ' 128. בעיר ניישטאט־שאקי (kudrikos Naumiastis) שבליטא למדו בראשית המאה ה־ט עשרים תלמידים יהודים בגימנסיה הרוסית המקומית. ראה: פנקס הקהילות – ליטא, בעריכת ד' לוין, 'ירושלים תשנ"ו', עמ' 403. בנו של התעשיין הווילנאי יואכים פינעס למד בגימנסיה המקומית. ראה: אוסף ישראל קליונר, הארכיון הציוני המרכזי, קופסה מס' 3. בעיר קידאין (Kedainiai) למד בשנת 1839 נער יהודי בן ארבע־עשרה בגימנסיה המקומית. ראה: בלצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 10.

18 תרגום התעודה על פי אטינגר (לעיל, הערה 15), עמ' 250; וראה גם: קליר (לעיל, הערה 15), עמ' 135.

19 קריז (לעיל, הערה 1), עמ' 16.

התשובה לשאלה זו טמונה, בראש ובראשונה, בבחינת מרכזיותן של הקהילות שנזכרו לעיל בעולמה של יהדות האימפריה הרוסית. במחצית הראשונה של המאה הי"ט היו קהילות אודסה, ורשה, וילנה וריגה למוקדי הפעילות הכלכלית, החברתית והאינטלקטואלית היהודית בתחומי האימפריה. אודסה היתה למרכז היהודי החשוב ביותר ב'רוסיה החדשה', מבחינה דמוגרפית וכלכלית גם יחד, וקהילת וילנה היתה הגדולה והעשירה מבין קהילות ליטא, ובה היה גם הריכוז הגדול ביותר של כוחות אינטלקטואליים (רבנים, תלמידי חכמים, סופרים ומשוררים). קהילת ורשה הפכה למוקד החיים היהודיים בתחומי פולין הקונגרסאית, וקהילת ריגה, למרות המספר המועט של חבריה (שנבע מהגבלות על זכות הישיבה במקום), הובילה את הפעילות הכלכלית והאינטלקטואלית בגוברניה של קורלאנד. אם כן, תמורות רעיוניות ומבניות שחלו בתחום החינוך בקהילות אלה היו בעלות משמעות רבה ביותר, והעובדה שהתחוללו דווקא במוקדי הפעילות החברתית, הכלכלית והאינטלקטואלית מעידה שאין זו תופעה שולית.

היו בין חוקרי ההשכלה שעמדו על חשיבות הניסיונות החינוכיים להתפתחות התנועה, וראו בייסודם של בתי ספר משכיליים עדות לראשית התפתחותן של זרם זה בערי רוסיה השונות.²⁰ כך, דרך משל, פתיחתו של בית הספר המשכילי הראשון באודסה באמצע שנות העשרים של המאה הי"ט תוארה כמצינת את ראשית הפעילות המשכילית בעיר זו. כיוצא בכך, חוקרי השכלת וילנה ראו בייסודם של שני בתי הספר המשכיליים בעיר ובפרשת 'ההשכלה מטעם' בשנות הארבעים את האות לקיומה של פעילות משכילית מאורגנת.²¹ ואולם, דומה שפתיחת בית ספר בעל גוון משכילי אינה מעידה על ראשיתו של התהליך, אלא דווקא על שלב מתקדם של קליטת ערכי ההשכלה. מהלך מעין זה מצריך כאמור שכבה חברתית בעלת הקף סביר, יכולת עמידה בפני ההתנגדות שמקורה בחברה המסורתית, אמצעי מימון וקשרים במערכת השלטונית הקרובה. למעשה ניתן לומר, שרק לאחר התגבשותו של חוג משכילי יגיע השלב השני, הממוסד, שביטוי המרכזי הוא הקמתה של מערכת חינוכית. ייסודם של בתי ספר משכיליים דווקא בקהילות מרכזיות מעידה אפוא על חדירה עמוקה של ערכי ההשכלה לחוגים גדלים והולכים של החברה היהודית המזרח אירופית. אינה דומה פתיחת בית ספר משכילי באומאן בראשית המאה הי"ט לייסוד מוסדות דומים בוילנה, באודסה או בריגה. למרות הראשונות והמקוריות, קיומו של בית ספר משכילי באומאן מביא לידי ביטוי את מידת השפעתה של קבוצת משכילים מקומית, קטנה ובעלת מעמד כלכלי ופוליטי חזק, ואינו מעיד על תמורה תודעתית נרחבת המחלחלת בחוגים שונים של הקהילה היהודית המקומית כולה.²² לעומת זאת, הצטרפותם של כמאה צעירים יהודים למוסד חינוכי משכילי

20 תיאור מפורט של התפתחות מערכת החינוך המשכילית בתחומי פולין ראה: לוין (לעיל, הערה 1); הנ"ל, 'בתי הספר היסודיים לילדים בני דת משה בווארשה בשנים 1830-1860', גלעד, ג (תשל"ו), עמ' 67-82; י' שאצקי, 'ידישע בילדונגס-פאליטיק אין פוילן פון 1806 ביז 1866', ניו-יארק 1943.

21 אטקס (לעיל, הערה 1).

22 זו ככל הנראה גם הסיבה שמוסד זה לא האריך ימים, ובשנות קיומו סבל מעליות ומורדות, על פי מידת השפעתה של אותה קבוצת משכילים מקומית.

בווילנה בשנת 1808, כמו הגידול המרשים בהקפו של בית הספר המשכילי באודסה מאמצע שנות העשרים ואילך, מעידים על התפשטותם של זרמים רעיוניים-חברתיים (לעתים חבויים), כמו גם על נכונותם של מי ש'נשבו' בקסם ההשכלה להצהיר על כך בגלוי וללא מורא. גם בקהילות אלה יצאה היוזמה מחוגי האליטה הכלכלית והפוליטית, אבל ללא בסיס חברתי-רעיוני גדול לא היה הדבר קורם עור וגידים. לא זו בלבד, אלא שלקהילות אלה נודעה השפעה חברתית ותרבותית רבת משקל על 'קהילות הלוויין' שלהן. כך נקלטו ערכי ההשכלה וביטוייה השונים בקהילת חרסון הסמוכה לאודסה, בקהילות קובנה וראסיין (Raseiniai) הסמוכות לוילנה, ובמרבית הקהילות היהודיות בתחומי הגוברניה של קורלאנד, שנשאו עיניהן אל המתרחש בקהילת ריגה.

התפתחותו והתפשטותו של החינוך המשכילי באימפריה הרוסית בראשית המאה הי"ט יתוארו להלן במימד הכרונולוגי והגיאוגרפי. את סקירת התהליך נתחיל בוילנה, הקהילה הגדולה ביותר בתחום המושב והמרכז המשכילי בעל ההשפעה הרבה ביותר בתקופה הנדונה.²³ לא זו בלבד, אלא שווילנה היתה המקום הראשון שבו נעשו ניסיונות לייסד מסגרת חינוך משכילית בהקף גדול ועל בסיס תוכנית חינוכית וארגונית מגובשת, בשני העשורים הראשונים של המאה הי"ט. לאחר מכן יתוארו מסגרות החינוך המשכיליות בדרום 'תחום המושב' ובצפון, והמסגרות להכשרה מקצועית שנלוו למסגרות העיוניות המשכיליות.

ב. בית הספר היהודי בוילנה בשנת 1808²⁴

היוזמות החינוכיות שנועדו לקדם מגמות משכיליות בקהילות היהודיות בליטא באו, בראש ובראשונה, מחוגי האינטליגנציה הפולנית המקומית.²⁵ יוזמות אלה תאמו במידה רבה גם את המגמות החינוכיות של השלטון הרוסי בראשית תקופת כהונתו של הצאר אלכסנדר הראשון.²⁶

23 כך תואר המרכז המשכילי בעיר זו במכתב ששלח משכיל מעיר שדה לשמואל יוסף פין בוילנה: 'הבו נא דבר ועצה משכילי ישורון ברוסא, עושו חושו חכמי וילנא העיר - קוטב - מרכז - צענטרום מדינתנו! העיר שהיא בערך המדינה כולה כנקודה האמצעית נקודת שריפה בזוככית... כי אליה ינהרו נחלי אש וממנה ישובו ובכל הארץ יצא קויהם'. ראה: אוסף גינזבורג, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, המחלקה לכתבי יד, תיק 15.

24 התעודות הארכיוניות העוסקות בפרשה זו מצויות בארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175. תיאורים חלקיים של פרשה זו ראה: P. Kon, *Zabiegi Uniwersytetu Wileńskiego o utworzenie szkoly pocztkowej dla Żydów w Wilnie w latach 1808-1820*, Wilno 1926. וראה גם: 'שאצקי, קלטור-געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע, בוענאס-אייירעס 1950, עמ' 53 ואילך; ר' מאהלר, דברי ימי ישראל - דורות אחרונים, ג, תל אביב 1976, עמ' 172.

25 מגמה דומה ניתן לאתר בתקופה זו גם בחינוך היהודי בתחומי נסיכות ורשה. בשנת 1808 נעשה ניסיון ראשון לפתוח בית ספר לילדים יהודים, ביחזמת נתן גליקסברג ויצחק דוידזון; בשנת 1812 ניסה יואל אטינגר לפתוח מוסד דומה, ובעקבותיו הלך שנה לאחר מכן אברהם זוסמן. ראה: א' לוינסון, תולדות יהודי ורשה, תל אביב תשי"ג, עמ' 99 ואילך.

26 על כך ראה: N. Hans, *The Russian Tradition in Education*, London 1963, p. 19; P. Alston, *Education and the State in Tsarist Russia*, Stanford 1969; F.A. Walker,

בשנת 1803 חתם הצאר על הנחיות שבאו לפרט את אחריותה של האוניברסיטה הווילנאית על מערכות החינוך בגוברניות של ווהלין, גרודנו, מינסק, וילנה, ויטבסק ומוהילב.²⁷ אחת ההנחיות עסקה בהקמת מערך פיקוח על מוסדות החינוך השונים, שבו שולבו, בדרך כלל, פרופסורים בדימוס. תפקידם של מפקחים אלה היה לערוך כמה ביקורות שנתיות במוסדות החינוך שבגוברניות הללו ולדווח על ממצאיהם. בשנת 1808 נתמנה פיוטר צייס, הדירקטור של הגימנסיה במינסק, למפקח על בתי הספר בגוברניות של מוהילב וויטבסק. טרם צאתו לביקור במוסדות החינוך השונים ביקש הרקטור של אוניברסיטת וילנה מציס לנצל את ביקורו לשם בדיקת האפשרות להקים בתי ספר ליהודים באזורים אלה. במהלך ביקורו העלה צייס אפשרות זו בפני נציגיהן של הקהילות היהודיות השונות, וקיבל תשובות לשאלתו משבע-עשרה קהילות. כל הקהילות המשיבות התייחסו בשלילה לרעיון זה, מטעמים שונים (גודל הקהילה, קשיים כלכליים וכיוצא באלה). ראשי הקהל בוולין השיבו, שאף שלא עלה בידיהם להקים עד כה מוסד חדש בשל קשיים תקציביים, מקצת ילדי הקהילה היהודית בעיר לומדים את השפה הרוסית ודקדוקה במסגרת מערכת החינוך המסורתית.²⁸

פעילות חינוכית זו נקשרה בשמו של האציל הפולני אדם צ'רטורסקי, שהיה ממקורבי הצאר ונתמנה לאחראי על מערכת החינוך בגוברניות המערביות של האימפריה הרוסית.²⁹ ואולם, לא היתה זו יוזמתו של צ'רטורסקי לבדו. ההיסטוריון תדיאוש צ'אצ'קי תכנן לייסד סמינר למורים יהודים ליד הליצאום הפולני שפעל בעיר קרמניץ (Kremenets) שבווהלין החל בשנת 1805.³⁰ במגמה דומה פעלו גם קז'ימיר קונטרס וסימון ז'וקובסקי, מן הדמויות הבולטות בחוגי האוניברסיטה של וילנה במחצית הראשונה של המאה ה-19.³¹ חלוקות פולין

'Enlightenment and Religion in Russian Education in the Reign of Tsar Alexander I', *History of Education Quarterly*, XXXII (1992), pp. 343-360. החינוך באה, בין היתר, כדי להעלות את מספר יודעי קרוא וכתוב בקרב האוכלוסייה הכפרית והעירונית באימפריה הרוסית בתקופה הנדונה. ראה: B.N. Mironov, 'The Development of Literacy in Russia and the USSR from the Tenth to the Twentieth Centuries', *ibid.*, XXXI (1991), p. 234.

27 קאן (לעיל, הערה 1), שם.

28 על ביקורת דומה שערך פרופסור מהאוניברסיטה של דורפאט בבית הספר היהודי המשכילי בעיר ריגה, ראה: D. Philipson, *Max Lilienthal*, New York 1915, p. 243. וראה גם: F. Walker, 'Popular Response to Public Education in the Reign of Alexander I (1801-1825)', *History of Education Quarterly*, XXIV (Winter 1984), pp. 527-543.

29 י' קלויזנר, וילנה ירושלים דליטא – דורות ראשונים, תל אביב 1988, עמ' 133; שאצקי (לעיל, הערה 24), עמ' 47-57; לוין (לעיל, הערה 1), עמ' 66 ואילך; וראה בהרחבה: W.H. Zawadzki, *A Man of Honour*, Oxford 1993.

30 זאודסקי, שם, עמ' 55; אטינגר (לעיל, הערה 15), עמ' 355.

31 על האוניברסיטה הווילנאית ראה: M. Balinski, *Dawna Akademia Wileńska*, Petersburg 1862; J. Kubilius (ed.), *A Short History of Vilnius University*, Vilnius 1979. קונטרס ומקורביו ראה: E. Alexandravicius, 'Hebrew Studies in Vilnius University and Lithuanian Ethnopolitical Tendencies in the First Part of the 19th Century', *Lituanus*, XXXVII (1991), pp. 5-22; D. Beauvois, 'Polish-Jewish Relations in the Territories

בשלהי המאה ה־18 והשתלטותה של רוסיה על האיזור הבלטי באו לידי ביטוי גם בניסיון לרוסיפיקציה של האוכלוסייה המקומית בתחומי התרבות והחינוך. האוניברסיטה של וילנה, שהיתה בתקופה הנדונה מהגדולות והחשובות במזרח אירופה מבחינה מספרית ואקדמית כאחד, שימשה מוקד לפעילות לאומית ותרבותית פולנית. בנוסף לחוגי האינטליגנציה הפולנית המקומיים, אפשרה חסותו של אדם צ'רטורסקי קליטת כוחות אקדמיים דוגמת ההיסטוריון יואכים ללוול, שתרמו תרומה נכבדה לחיזוק האוריינטציה התרבותית הפולנית באוניברסיטה. חוגים אלה, שהכרתם עם האליטות האינטלקטואליות של יהדות ליטא (רבנים, משכילים וכיוצא באלה) היתה רבת שנים, ראו חשיבות ב'גיוס' אליטות אלה, ובאמצעותן גם שכבות רחבות בקרב הציבור היהודי, במאבקם במגמות האקולטורציה שהנהיגו הצארים אלכסנדר הראשון וניקולאי הראשון.

פעילותם של אדם צ'רטורסקי, קז'ימיר קונטרס וסימון ז'קובסקי בתחום החינוך היהודי בליטא החלה כבר באמצע העשור הראשון של המאה ה־19. לאחר משא ומתן ממושך עם ה'דפוטטים' (נציגי הקהילה) היהודים, שהתנהל בוויילנה בשנת 1807,³² החליטו שלטונות האוניברסיטה הוילנאית לפתוח בראשית שנת 1808 סמינר למורים יהודים, כשלב ראשון בתוכנית להקמתם של בתי ספר יהודיים.³³ הסמינר נפתח ב־8 במרס 1808 ולמדו בו חמישה תלמידים: מיכאל הופמן, חיים אליאקיימוביץ, וולף מורדכוביץ, אלכסנדר גרושקוביץ ואליאש ארנובביץ. הלימודים התנהלו בשעות 9–11 בבוקר, ו־14–16 אחר הצהריים.³⁴

בעולםם התרבותי של יוזמי הרעיון תפסה ידיעת השפה הפולנית מקום מרכזי, ועל כן היה לימוד שפה זו לנושא הראשון שנלמד בבית הספר. 'בני דת זו', כתב רקטור האוניברסיטה, 'אין שניאדצקי, לא צ'רטורסקי, 'הנם כורים בארצנו. תועלת רבה תצמח מידיעתם את לשוננו כאשר יוכלו לקרוא ולהבין ספרות פולנית'.³⁵ עד מהרה התברר לצוות ההוראה שרמת השליטה של התלמידים בשפה זו נמוכה ביותר, ולכן הוקדש זמן רב ללימוד יסודות הדקדוק, הקריאה והכתיבה בפולנית. כדי להרחיב את השימוש בשפה זו יזמה הנהלת המוסד הדפסה מיוחדת של חמישה חומשי תורה בתרגום לפולנית, לפי החלוקה המסורתית לפרשיות השבוע. היא קיוותה שיהיה בכך כדי להפחית את מידת ההתנגדות לשימוש בתרגום זה. רק לאחר שהתגברו התלמידים על מכשול השפה, צורפו לתוכנית הלימודים מקצועות כגון תורת ההוראה

Annexed by the Russian Empire in the First Half of of the Nineteenth Century', *The Jews in Poland*, eds. Ch. Abramsky, et al., Oxford 1986, pp. 79–90

32 קלוינר (לעיל, הערה 29), עמ' 133.

33 זאודסקי (לעיל, הערה 29), עמ' 60.

34 כך בדו"ח של המורה מרצינובסקי – ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175. לעומת זאת, מהדין וחשבון המפורט שהכין אהרון ליזרוביץ גרושץ עולה, שרק השניים הראשונים היו רשומים כתלמידים באותו תאריך, ואילו שלושת האחרונים הצטרפו ב־11, ב־14 וב־15 במרס (בהתאמה); שם, אוסף 620, תיק 21. בכל תקופת פעילות המוסד הוכנו באופן סדיר דיווחים מפורטים על כל תלמיד ותלמיד – רקעו, ידיעותיו ומצבו הלימודי.

35 בוואה (לעיל, הערה 28), עמ' 82; על האוריינטציה הפולנית של בתי הספר בגוברניה של וילנה ראה: זאודסקי (לעיל, הערה 29), עמ' 55. על גישה דומה בקרב מעבדי תוכנית הלימודים לבתי הספר הממשלתיים ליהודים בפולין, ראה: לוין (לעיל, הערה 1), עמ' 93.

על פי שיטת פסטלוצי, דקדוק עברי, גיאוגרפיה וחשבון.³⁶ גם בשלב זה היתה תוכנית הלימודים דלה למדי, בהשוואה למוסדות לא־יהודיים מקבילים, שבהם נלמדו גם צרפתית, גרמנית, פולנית ולטינית, וכן היסטוריה, חשבון, קליגרפיה וציור.³⁷ ייתכן שיש לייחס זאת גם לקשיים התקציביים שליוו מוסד זה מראשיתו ועד יומו האחרון. בשל קשיים אלה לא נרכשו עוזרי לימוד, כגון מפות ללימוד גיאוגרפיה וספרי לימוד בסיסיים.³⁸

רבים התנגדו לפתיחת הסמינר, הן בחוגי ההנהגה והן בקרב שכבות רחבות בחברה היהודית, כפי שכתב מזכיר האוניברסיטה, קז'מיר קונטרס, בדין וחשבון מ־10 באפריל 1808, ולעתים אף היה צורך להעזר בכוחות המשטרה כדי להתמודד עם המתנגדים. ואולם, ככל שפשטה הידיעה על קיומו של מוסד זה כן גבר מספר הפונים אליו, וכבר בחודש הראשון לפעילות הסמינר גדל מספר התלמידים לשישה־עשר, ובאמצע חודש מאי הגיע לשלושים ושמונה. גם מזכיר ה'קהל' בוילנה (ששמו לא נזכר), שהיה מראשי המתנגדים, הסיר את התנגדותו, ואף עודד צעירים מבני משפחתו להצטרף למוסד. כפי שנקבע בתוכנית המקורית, הוחלט בחודש מאי 1808 לשנות את ייעודו של המוסד מסמינר למורים לבית ספר כללי לצעירים יהודים, והדבר הביא לגידול נוסף במספר התלמידים. ברשימת תלמידי המוסד מ־15 ביוני 1808 מופיעים שמותיהם של שבעים ושלושה תלמידים, ועד ראשית חודש יולי גדל המספר לתשעים ושמונה.³⁹ למעשה היה מספר התלמידים ששהו במוסד תקופה מסוימת רב יותר, אם לוקחים בחשבון את אלה שלא סיימו את לימודיהם.⁴⁰ נראה שגם תנאי הצפיפות הקשים שבהם התקיימו הלימודים השפיעו על הגבלת מספר התלמידים. בעיה זו עולה בכל חריפותה בדין וחשבון שהגיש קונטרס כבר בראשית חודש אפריל (כחודש לאחר פתיחת המוסד), ועל כן הוא הציע להעביר את בית הספר ל'דום אקדמיצקי', השוכן בסמוך לרובע היהודי

36 על שיטת פסטלוצי ראה: E.J. Power, *Main Currents in the History of Education*, New York 1962, pp. 488–495. וראה גם: ע'א סימון, משנת פסטלוצי, ירושלים תשי"ג. השימוש בשיטת הוראה זו, שנחשבה חדשנית ואף מהפכנית במידה רבה, מעיד על מידת פתיחותם של הוגי התוכנית. על השימוש הרב שנעשה בשיטה זו במערכת החינוך המשכילית היהודית במרכז אירופה, ראה: אליאב (לעיל, הערה 3), במפתח. על מידת החדירה של מתודות חינוכיות מרכז־אירופיות לרוסיה ראה: M.J. Okenfuss, 'Popular Educational Tracts in Enlightenment Russia', *Canadian American Slavic Studies*, XIV (1980), pp. 307–326.

37 ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 277; הנס (לעיל, הערה 26), עמ' 15; N. Hans, 'Polish Schools in Russia 1772-1830', *Slavonic and East European Review*, XXXVIII (1960), pp. 394–414.

38 רבים מספרי הלימוד נערכו והודפסו מטעם מערכת החינוך הכנסייתית וכללו גם תפילות נוצריות. בשל כך, כמו גם בשל מחירים הגבוה, היה על הנהלת המוסד לערוך ולהדפיס ספרי לימוד מיוחדים, והדבר הכביד מאוד על תקציבו המצומצם בלא־הכי של המוסד.

39 רשימה מפורטת של תלמידי המוסד, הכוללת מקומות לידה, תאריכי לידה, מקורות פרנסה, כתובות ותאריכי קבלה, הוכנה בידי אהרן ליזרוביץ גרושיץ (ששימש כעוזר הוראה) ב־6 ביולי 1808. שלא כמרבית התיעוד על כך, הנמצא בארכיון לאומי ליטאי באוסף בתי הספר (f/567), רשימה זו נמצאת באוסף הקהילה היהודית בוילנה (f/620). ראה: זלקין (לעיל, הערת הפתיחה), נספח ג, עמ' 243.

40 בדין וחשבון שהכין ק' קונטרס ב־22 במאי 1808 נמסר, שעד תאריך זה עזבו את המוסד עשרה תלמידים, ובמקומם באו אחרים.

ולאוניברסיטה.⁴¹ עם הגידול במספר התלמידים, נתמנו שלושה מהטובים שבהם – יצחק ינקלוביץ, אהרון גרושץ וולף מורדכוביץ – לעוזרי הוראה בתשלום. סיוע נוסף בא מצד סטודנטים יהודים שלמדו באוניברסיטה המקומית.⁴² אחד מהם, ר' אנטוקולסקי, לקח תחת חסותו את אחד התלמידים העניים ודאג לכל מחסורו, וסטודנט נוסף בשם איזאק סייע לתלמיד בשם אברהם.

האדם הפעיל ביותר בהקמת בית הספר היה קז'ימיר קונטריס, מזכיר האוניברסיטה הווילנאית. פעילותו של קונטריס בתחום החינוך היהודי ולימוד השפה העברית היתה רק חלק מפעילות רחבה יותר בתחום התרבות, העיתונות והחברה בוילנה.⁴³ על מניעיו לעידוד החינוך היהודי ניתן לעמוד מתוך מספר דיווחים שהגיש לשלטונות האוניברסיטה בתקופת פעילותו של בית הספר. כחודש לאחר פתיחת המוסד הגיש קונטריס דין וחשבון ראשון, ובו פרש את השקפת עולמו בתחום החינוך היהודי. קונטריס מתאר את החששות של יוזמי בית הספר מן היחס של היהודים ללימודים כלליים, על יסוד ההנחה שתהיה התנגדות לשינוי כלשהו במערכת החינוך המסורתית. בדיעבד, כותב הוא, הופרכו חששות אלה. קולם של המתנגדים נחלש, זרם הפונים לבית הספר מעיד על רוח אחרת, ואלה, הוא מקווה, יהיו בתוך זמן לא רב 'האלמנט התרבותי הטוב ביותר בחברה היהודית'. על פי תפיסתו, הצלחת בית הספר תביא להתקרבות תרבותית בין יהודי וילנה לשכניהם הנוצרים, התקרבות שתאפשר בעתיד את שילובם של ילדי היהודים בבתי הספר הכלליים. במקביל, כך הוא מקווה, יתברר ליהודים שהענקת השכלה לשכבות גרורות מביאה תועלת רבה למדינה שבה הם חיים, וגם תורמת לחינוכם האזרחי. קונטריס הבין, שכדי לשכך את חששם של יהודי העיר מפני פגיעה באורחות חייהם, יש לשלב בין אורח החיים היהודי המסורתי ובין המגמות החינוכיות של בית הספר. אשר על כן נקבע סדר היום של בית הספר בלא לגרום הפרעה לשעות התפילה, והתלמידים עסקו גם בלימוד עברית וכתבי הקודש. ככלל, מדיווחיו של קונטריס ומן המודל החינוכי שעיצב ניכר ניסיון לשלב את היהודים כגורם פרודוקטיבי במערכת החברתית של המדינה, תהליך המחייב אקולטורציה הדרגתית. בעיקרו דומה מודל זה לרעיונות שהועלו בצרפת בתקופת המהפכה, כמו גם על ידי גורמים שונים בסיים הפולני בשנים 1788–1792.⁴⁴ תפיסת עולמם ואופני פעילותם של קונטריס, ז'וקובסקי ובני חוגם הקרובים תאמו במידה

41 בדיווח שהגיש ב־19 ביוני 1808 כתב קונטריס: 'עתה לומדים במוסד שבעים תלמידים. במקום אלה שעוזבים באים יום יום תלמידים חדשים, ולו היה המקום גדול יותר ולרשותנו היו שניים-שלושה חדרים מתאימים, אין ספק שגם מספר התלמידים היה גדל. הצפיפות הנוכחית גורמת נזק רב ללימודים וסבל לתלמידים ולמורה'.

42 בין השנים 1803–1824 למדו באוניברסיטת וילנה כארבעים סטודנטים יהודים, ורובם התמחו ברפואה ובמדעי הטבע. סטודנטים אלה באו בדרך כלל ממשפחות האליטה הכלכלית היהודית בעיר ובסביבתה, וביניהם נציין את יצחק זייברלינג, יוסף רוזנסון, מנדל רוטנברג, שמואל קושלבסקי, הירש שפרלינג וברוך רינדזיונסקי. ראה: שאצקי (לעיל, הערה 24), פרק 6.

43 ראה: אלכסנדרביצ'וס (לעיל, הערה 31).

44 ראה: 'ברטל', 'המודל המשני' – צרפת כמקור השפעה בתהליכי המודרניזציה של יהודי מזרח אירופה (1772–1863), 'המהפכה הצרפתית ורישומה', בעריכת 'כהן, ירושלים תשנ"א, עמ' 271–285.

רבה את ערכי ההשכלה המרכז אירופית. דומה שזה הרקע למערכת הקשרים הקרובה שהתפתחה בשלבים מאוחרים יותר בין אחדים מהם לבין משכילי וילנה היהודים. מעטות ביותר העדויות המצויות בידנו על הרושם שהותירו בית הספר בוילנה ותפיסתו החינוכית-החברתית על החברה היהודית המקומית ועל תלמידיו. עדות מעניינת מצויה במכתב ששלח 'זאודוסקי, המדפיס של אוניברסיטת וילנה, לא' צ'ארטורסקי ב־6 באוגוסט 1808. במכתבו מעיד זאודוסקי על העניין הרב שמגלים התלמידים בבית הספר, על מידת התמדתם, ועל תקוות סגל ההוראה שתלמידי בית הספר יתגברו ללא קשיים מיוחדים על לימוד השפה הפולנית.⁴⁵

מניתוח הנתונים המפורטים המצויים בתיקי בית הספר ניתן ללמוד לא מעט על רקעם הסוציו-אקונומי של התלמידים ועל יחסה של האוכלוסייה היהודית בעיר אל בית הספר. כאמור, בתקופת השיא של פעילותו מנה בית הספר תשעים ושמונה תלמידים, ואליהם ניתן לצרף עוד מספר תלמידים ששהו בו תקופה קצרה והפרטים עליהם נשמרו בתיקי המוסד. מרבית התלמידים היו בנים למשפחות וילנאיות (כ־88%), ויתרם בא מערים שונות בליטא ובאזורים הסמוכים לה: אישישוק (Eišiškės), זומר (Žiezmariai), גרודנו (Grodno), ינבה (Jonava), שווינצ'יאן (Švenčionys), וילקומיר (Ukmergė), שאוול (Šiauliai), סמורגון (Smorgon), אורלה (Urla) וליפסא (Lipcia).

תמונה מעניינת ביותר עולה מבחינת המגוון הסוציו-דמוגרפי של התלמידים מוילנה. כבר בדין וחשבון הראשון שהוגש להנהלת האוניברסיטה הוילנאית כתב המורה אנטוני מרצינובסקי, שהתעוררו בעיות חברתיות בין תלמידים ממשפחות האליטה החברתית-הכלכלית בעיר, כמשפחות גורדון והופמן, לבין תלמידים שמוצאם בשכבות הנמוכות יותר. האחרונים היו כ־15% מתלמידי בית הספר, ורבים מהם הוגדרו ברישומים כ'בהלפרס', כלומר, עוזרי מלמדים. וכפי שתיאר זאת מרצינובסקי בעצמו, מקצוע זה מצוי היה בתחתית הסולם התעסוקתי-החברתי היהודי. מעבר לשאלת היחסים בין בני השכבות השונות בחברה היהודית, מעיד תיאור זה על הרקע המגוון שממנו באו תלמידי בית הספר. אין מדובר במוסד המיועד לשרת את בני משפחות האליטה הכלכלית ולהכשירם לתפקידים המיועדים להם בעתיד, אלא בראשיתו של תהליך שאמור להביא לשינוי תרבותי במגזרים רחבים של האוכלוסייה היהודית. הנחה זו מתחזקת גם מרשימת מקורות הפרנסה של התלמידים. כמחצית מן התלמידים נתמכו כלכלית בידי הוריהם, ובהם גם תלמידים שהיו בתקופה הנדונה בסוף העשור השני לחייהם. נתון זה מעיד על העתקת הדפוס המסורתי של מימון לימודי הבן ב'חדר' או בישיבה אל מערכת בעלת מאפיינים משכיליים, בחוגים שונים בחברה היהודית המסורתית. להערכתה ניתן לייחס משמעויות ערכיות-אידיאיות, אם כי יש להניח שלפחות במקצת המקרים נתפסו הלימודים במוסד זה כהשתלמות מקצועית שתניב פירות בעתיד. מקורות הכנסתם של התלמידים שהתפרנסו בעצמם מעידים גם הם על הרב-גוניות שבמוצאם הסוציו-אקונומי. התלמידים התפרנסו מחייטות, מספרות, מאפייה, מהוראה פרטית, ממסחר וכיוצא באלה – מקצועות אופייניים לשכבות הביניים של החברה היהודית.

לתמונה זו מצטרף גם הפיזור הגיאוגרפי של מקום מגורי התלמידים. רובם התגוררו בלב לבו של האיזור היהודי בעיר – ברחוב היהודים (Žydų) וברחובות הסמוכים אליו: נימייצקי (Vokiečių), דומיניקני (Dominikonų) ועוד. באיזור זה התרכזה פעילותם של החוגים המסורתיים, ובו פעלו מרבית תלמודי התורה, הישיבות ובתי המדרש בוילנה. גם מוקד החיים הציבוריים של הקהילה התרכז בו – הקומפלקס שכלל את בית הכנסת הגדול, קלויז הגאון ומוסדות הקהילה (ה'שולהויף'). לעומת זאת אין מופיעים ברשימות בית הספר תלמידים המתגוררים בשניפישאק (Šnipiškės) או באנטוקול (Antakalnis), פרברים שבהם התגוררו יהודים רבים. לעובדה זו נודעת משמעות רבה בבחינת היחס אל בית הספר בקרב הקהילה היהודית, שכן היא מעידה הן על עומק החדירה של דרך חינוך זו והן על נכונות התלמידים והוריהם לעמוד בפני החוגים שהתנגדו למוסד והתרכזו גם הם באיזור זה. העברת ילדי המשפחה ממערכות החינוך המסורתיות למערכת חדשה זו מעידה על מידה מסוימת של פתיחות כלפי עולם ההשכלה, פתיחות שהחברה היהודית המסורתית חששה ממנה. ריבוי משפחות בעלות נטיות מעין אלה, דווקא בלב לבו של החברה היהודית בעיר, מעיד אפוא על מרכזיות התופעה ועל הנכונות לעמוד בפני קשיים חברתיים מצד רבים מהמתגוררים באיזור זה, שלא נמנו עם חוגי ההשכלה.

בחינת גילאי התלמידים (אחת-עשרה – עשרים וארבע) מאירה פן נוסף באופיו של המוסד. דומה שכל קבוצת גיל הגיעה למערכת חינוכית לא-מסורתית זו מסיבות אחרות. צעירי התלמידים, אלה שמתחת לגיל שלוש-עשרה, נשלחו למוסד בידי הוריהם. בבחירתם זו העידו האחרונים על הכרתם בבית הספר כאלטרנטיבה לגיטימית למערכת החינוך היהודית-מסורתית בעיר.

טווח הגילים של הקבוצה השנייה, שלוש-עשרה עד שמונה-עשרה, מצוי בין שני ציוני דרך חשובים בחייו של הצעיר היהודי בחברה המסורתית. תחילתו בגיל שהיה ציון דרך בהתייחסות המשפחה המסורתית אל הפוטנציאל האינטלקטואלי של בניה (בגיל זה נקבע, בדרך כלל, אם ימשיך הצעיר את לימודיו בישיבה), וסופו בגיל שבו החלו צעירים אלה להקים משפחות. אלה הן השנים שבהן מתעצבת דמותו התרבותית של הנער, ובגילאים אלה אכן חלה התפנית שגרמה לצעירים לא מעטים לעצב השקפת עולם משכילית. בנוסף לכך, השהות במוסד חינוכי בגילאים אלה היתה במקרים רבים פרי החלטה משותפת של ההורים וילדיהם גם יחד. בין אם היתה זו העדפה מודעת על פני מוסד חינוכי מסורתי דוגמת הישיבה, ובין אם שימש המוסד כמקום מפלט לאותם תלמידים שלא השתלבו במערכת החינוך המסורתית, ניתן לראות בעצם השהות בו נכונות להחשף למערכת ערכית לא מסורתית ולהטמיעה בתפיסת העולם התרבותית. לקיומה של קבוצת גיל זו בבית הספר, קבוצה שהקיפה כ-60% מכלל התלמידים, נודעת אפוא חשיבות רבה.

בית הספר הוקם כאמור ביוזמת גורמים מקרב האינטליגנציה הפולנית בוילנה והם שקבעו את מתכונתו הארגונית והחינוכית. ואולם, ללא הענות מצד הציבור היהודי בעיר ובסביבתה היה ניסיון זה נדון לכישלון כבר מראשיתו. והנה, כפי שראינו, ההענות ליוזמה היתה רבה באופן יחסי לגודל הקהילה והקיפה שכבות נרחבות ומגוונות בקרב הציבור היהודי בעיר. במיפקד שנערך בוילנה בשנת 1800 נמנו בעיר כ-5,700 יהודים. מספר זה יש לקבל

בהסתייגות, שכן רבות העדויות על ניסיונות 'להעלים נפשות', בעיקר בשל בעיות מיסוי.⁴⁶ ואולם, גם אם נכפיל מספר זה, נמצא שכ-10% מכלל הבנים היהודים בגיל החינוך בוויילנה למדו בבית הספר החדש. בהעדר ידיעות על הפעלת לחצים או על אמצעי פיתוי מצד השלטונות (כגון הקלות במיסוי או בשירות צבאי), יש לחפש את הסיבות להצלחת המוסד בגורמים אחרים.

ניתן לייחס הענות זו לאפשרויות החדשות שהוענקו ליהודים בתקנות של שנת 1804, הן בתחום החינוך והן – כפועל יוצא מרכישת השכלה כללית – בתחום התעסוקה. ואולם, הנכונות לממש אפשרויות אלה היתה מותנית בתהליך של שינוי ערכים בתחום החינוך. אף שביית הספר היה אמור לשרת רק את האוכלוסייה היהודית, הרי שעצם מהותו כמוסד לא-מסורתי, ומעורבותם של גורמים לא-יהודיים בקביעת תוכנית הלימודים וההוראה שבו, די היה בהם כדי להרתיע את מרבית הציבור היהודי מלבוא בשעריו. ניתן אפוא לראות נכונות זו כביטוי לתהליכי שינוי תרבותיים-דתיים עמוקים יותר. על יסוד זה ניתן להבין גם את נכונותם של סטודנטים יהודים, שעברו תהליך דומה מספר שנים קודם לכן, לסייע לתלמידי בית הספר להתגבר על קשיי ההסתגלות לעולם החדש שנפתח בפניהם.⁴⁷ אכן, דומה שאפיזודה קצרת ימים זו מעידה הן על תהליכים ראשונים של שינוי תרבותי בחוגים רחבים בחברה היהודית המסורתית בוויילנה, כבר בראשית המאה הי"ט, והן על קיומם של חוגים הנכונים להענות ליוזמות חינוכיות חוץ-יהודיות. ואכן, אחדים מתלמידי בית ספר זה היו בשנים שלאחר מכן לדמויות מפתח בעולם ההשכלה, הוויילנאי בפרט והליטאי בכלל. בין אלה נציין את לייב בן אברהם ליאנדר (שנודע לאחר מכן כמחברו של המילון הפולני-יידי שהופיע בוויילנה בשנת 1827), המורה וולף מרקסוביץ, ומיכאל הופמן, שפעל ליישום רפורמות חינוכיות-חברתיות ברוח ההשכלה.⁴⁸

התעודה האחרונה העוסקת בבית ספר זה היא מחודש אוגוסט 1808, וככל הנראה נסגר המוסד סמוך למועד זה. הסיבה לסגירת המוסד נעוצה, ככל הנראה, בסירובם של מוסדות הקהילה היהודית לשאת בנטל הכספי של קיום המוסד, כפי שנבקע בתקנת 1804.⁴⁹ יחד עם זאת, ניתן לתלות תוחלת חיים קצרה זו גם באפשרות שמאזן הכוחות בין נטיות חדשניות

46 קלויזנר (לעיל, הערה 29), עמ' 152.

47 על הסטודנטים היהודים באוניברסיטה הוויילנאית ראה: פ' קאן, 'יידישע סטודענטן אין אמאליקן ווילנער אוניווערסיטעט', ווילנער טאג, 6 באוגוסט 1923, עמ' 3; הנ"ל, 'יידישע פרויען אין דער אַקשעריע שול ביים ווילנער אוניווערסיטעט', היסטאָרישע שריפטן, א (1929), עמ' 767-772; שאצקי (לעיל, הערה 24), עמ' 58-62.

48 פ' קאן, 'דאָס ערשטע פּויליש-יידישע ווערטערבוך און זיין מחבר לעווין ליאַנדאָר', פּילאַלאָגישע שריפטן, א (1926), עמ' 235-250; שאצקי, שם, עמ' 53.

49 בדין וחשבון הנזכר העיר קונטרס על הצורך בהקמת קרן מילגות לתלמידים עניים על ידי הקהילה היהודית המקומית. על התלות של בתי הספר בתקציב ממשלתי, ראה למשל: הנדרסון (לעיל, הערה 17), עמ' 233. ייתכן שהסירוב לשאת בנטל כספי זה קשור גם לעובדה, שסך כל החובות של יהודי פלך וילנה לאוצר המדינה הגיע בשנת 1808 לעשרים אלף רוב"כ בקירוב (אוסף ישראל קלויזנר, הארכיון הציוני המרכזי, קופסה מס' 3).

אלה לבין ההתנגדות המסורתית לתמורה כלשהי במערכת החינוך נטה עדיין בשלב זה לטובת המגמות השמרניות.

ג. תוכניות להקמת בית ספר יהודי בוויילנה בשנים 1818–1820⁵⁰

תוחלת החיים הקצרה של בית הספר שתואר לעיל לא ריפתה את ידי ז'וקובסקי וחבריו. שלוש שנים לאחר מכן, בשנת 1811, נפגשה קבוצה של נציגי האוניברסיטה הווילנאית עם נציגי ה'קהל' בעיר, במטרה לשכנע את האחרונים לשתף פעולה בהקמת בית ספר לילדים יהודים. פגישה זו לא הניבה תוצאות ממשיות.

בראשית שנת 1818 חידש אדם צ'רטורסקי את היוזמה להקים בית ספר יהודי בוויילנה.⁵¹ פרשה זו תוארה בספריהם של יעקב שאצקי וישראל קלויזנר,⁵² אבל התעודות הרלוונטיות לא היו לפניהם, ועל כן תיאוריהם חלקיים ואינם מביאים את התמונה המלאה.

את הוצאת התוכנית מהכוח אל הפועל הטיל צ'רטורסקי על הנהלת האוניברסיטה הווילנאית, שהיתה אחראית כאמור מבחינה רשמית על כל מערכות החינוך באזור.⁵³ בחירה זו נראית סבירה ביותר גם בשל קיומו של חוג בעל משקל בהנהלת המוסד, שתמך בשילוב היהודים במערכות החינוך הכלליות ובפיתוח מערכות חינוך לא-מסורתיות בעבורם. מגמות אלה, של ק' קונטרים וס' ז'וקובסקי וחבריהם, באו לידי ביטוי, דרך משל, בהצעה שהגישה האוניברסיטה לשלטונות לשחרר את בוגריה היהודים מתשלום מסים שונים.⁵⁴ עם קבלת המינוי פנו שלטונות האוניברסיטה למושל הכללי של הגוברניה ופרשו לפניו את פרטי התוכנית. כבר בראשית דבריהם הצביעו הכותבים על כך שתוכנית זו היא המשך ישיר לבית הספר היהודי משנת 1808, שנסגר לטענתם בשל חוסר נכונותם של מוסדות הקהילה היהודית לשאת בנטל הכספי שבהפעלתו.⁵⁵ בתקופה שחלפה מאז נסגר בית הספר אורגנה מחדש מערכת החינוך הכללית ברוסיה, ועתה הגיע הזמן לניסיון נוסף שישתלב במערכת זו. ואולם, לאור ניסיון העבר נקבעו מספר עקרונות שיבטיחו את הצלחת התוכנית:

(א) שכר הלימוד של התלמידים ימומן באמצעות קרן מיוחדת, שתהיה חלק מהקרן של הקהילה היהודית למימון חינוך ליתומים ולילדי עניים.⁵⁶

- 50 התעודות העוסקות בפרשה זו נמצאות בארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175.
- 51 על היוזמה משנת 1811 ראה: בוואה (לעיל, הערה 31), עמ' 82; על גישתו של צ'רטורסקי בנושא החינוך היהודי, ראה: זאוודסקי (לעיל, הערה 29), עמ' 59.
- 52 שאצקי (לעיל, הערה 29), עמ' 55; קלויזנר (לעיל, הערה 26), עמ' 140.
- 53 זאוודסקי (לעיל, הערה 29), עמ' 53, 55.
- 54 מרגלית (לעיל, הערה 1), עמ' 10.
- 55 בתזכיר שהגיש סגן הגוברנאטור הווילנאי בראשית חודש נובמבר 1818 הוא הציע להפוך את אחד מתלמודי התורה בעיר לבית ספר, תוך הסתמכות על המקורות הכספיים שעמדו לרשות מוסד זה. ראה: ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175; קלויזנר (לעיל, הערה 29), עמ' 140.
- 56 דרך זו של מימון מערכות חינוך היתה מקובלת גם במערכות החינוך המסונפות למערכת הכנסייתית

(ב) תוכנית הלימודים תכלול שפות (פולנית ורוסית), מדעים (חשבון, גיאומטריה ועוד) ולימודים כלליים (אורחות, גיאוגרפיה של רוסיה).

(ג) יגובש צוות הוראה מתאים, 'בעל יכולת לנהוג בזהירות ובתבונה באופן שלא תהיה פגיעה כלשהי בדת היהודית'.

(ד) שכר המורים וההוצאות הכלליות של המוסד יוטלו על הקהילה היהודית.

(ה) הוועד המנהל יורכב מנציגי הקהילה, הן כדי להפחית את החשש מפני מוסד מסוג זה והן כדי לסייע מבחינה כספית. הפיקוח העליון על המוסד יהיה באחריות המפקח על בתי הספר בגוברניה של וילנה.

במסמך העקרונות נקבע, כאמור, שמימון המוסד יבוא מקרנות החינוך של הקהילה היהודית. כדי לעמוד על מצבן הכספי של קרנות אלה, פנה משרד המושל של וילנה, באמצעות מפקד משטרת העיר, ל'קהל' היהודי בראשית חודש מרס 1818, בדרישה למסור לידי דיווח מפורט על מצבו הכספי של ה'תלמוד תורה' ליתומים. בתשובה שהגיש גבאי 'הצדקה הגדולה' נמסר, שמקור הכספים המשמשים להפעלת מוסד זה במס מיוחד, בסך שני גרושים מכל זהוב, שהוטל על המלמדים והמורים הפרטיים בבתי העשירים בקהילה. קשיים בגביית מס זה, הוצאות בלתי צפויות בשל רכישת מבנה חדש וגידול במספר התלמידים הנתמכים, גרמו לדלדול הקרנות ולקשיים בהחזקת המוסד. לא זו בלבד, אלא שכספי התרומות הניתנים למוסד זה מיועדים לו בלבד, ואין כל אפשרות להפריש כספים לטובת מוסד אחר.⁵⁷ לאור זאת הוצע להקים מוסד עם שתי מחלקות נפרדות, שבאחת ילמדו יתומים וחסרי אמצעים ובשנייה בעלי יכולת כספית. המימון יבוא בדרך דומה לזו שתוארה לעיל, תוך פיקוח מלא של שלטונות האוניברסיטה. בסוף חודש נובמבר 1818 התייחסה הנהלת האוניברסיטה להצעה זו, תוך שהיא מדגישה את הצורך בהבטחת מקורות מימון אלה באמצעות צו רשמי. אף הועלו דרישות למציאת מבנה מתאים, שיכלול גם דיור הולם למורה, ולקביעת מנגנון שיפקח על הופעה סדירה של התלמידים ועל התנהגותם.

כדי להוציא עקרונות אלה מהכוח אל הפועל נבחר צוות הקמה. חבריו היו הדוצנט ס' ז'קובסקי, שייצג את הנהלת האוניברסיטה, ושניים מנציגי הקהילה היהודית – מיכאל גורדון ויוסף רונסון.⁵⁸ שני האחרונים היו ידועים בקהילת וילנה ובשנים 1816–1819 היו בין 'ראשי הקהל'.⁵⁹ נראה אפוא, שהמהלכים המוקדמים הקשורים בתוכנית זו התקיימו תוך שיתוף פעולה

הנוצרית ברחבי האימפריה הרוסית. ראה: דין וחשבון של מינהלת החינוך באיזור ביאליסטוק, ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 921, תעודה מס' 1.

57 מסקנה דומה עולה מהדין וחשבון שהגיש ז'קובסקי בראשית שנת 1820 (ראה להלן). ז'קובסקי קיבל את הטענות בדבר מצבו הכספי הקשה של תלמוד התורה ליתומים. הוא אף הדגיש את מצבה הגרוע של המערכת האדמיניסטרטיבית של מוסד זה, שתקשה מאוד על בית ספר במידה שתתקיים זיקה כלשהי בין שני מוסדות אלה. ראה: ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175, תעודה 345.

58 כבר בשנת 1808 פנתה הנהלת האוניברסיטה ל'קהל' של וילנה בבקשה למנות שני נציגים מטעמו להנהלת בית הספר שהוקם באותה שנה, אבל נתקלה בסירוב. ראה: קלויזנר (לעיל, הערה 29), עמ' 133.

59 פ' קאן, 'ווילנער ראשי הקהל אין די יארן 1802–1831', ייו"א בלעטער, ז' (1935), עמ' 152–156.

מצד מוסדות הקהילה. הסיבה לבחירתם של השניים לתפקיד זה נעוצה ככל הנראה ברקעם ובהשכלתם. יוסף בן משה רוזנסון היה מראשוני הסטודנטים היהודים באוניברסיטת וילנה, סיים את לימודי הרפואה בשנת 1815 ונמנה עם הראשונים והבולטים שבמשכילי העיר; בנו משה הלך בעקבותיו.⁶⁰ מיכאל בן אברהם גורדון, בן לאחת המשפחות הידועות בקהילת וילנה, היה מ'ראשי הקהל' כבר בשנת 1808 ושימש 'סופר הקהל' וצנזור על ספרים עבריים. בנוסף לכך שלט היטב בשפה הגרמנית, קרא ספרות רבה בשפה זו וז'וקובסקי תיארו כ'אדם בעל תבונה, מתון ומוסרי ומכיר בערך ההשכלה האירופית'.⁶¹ על רקע זה נבחר גורדון לשמש כחבר בוועדת הצנזורה לספרים יהודיים, מתוך הנחה שיהיה מקובל הן על השלטונות והן על הקהילה היהודית. צוות ההקמה של בית הספר, שאליו הועברו ההמלצות השונות שתוארו לעיל, פעל במשך כשנה ועמד להגיש את המלצותיו בחודש דצמבר 1819, אלא שבשל מחלה קשה שתקפה את רוזנסון התעכב הדבר עד חודש פברואר 1820. ב־5 בחודש זה הוגשה ההצעה המפורטת של הוועדה, וצורפו לה שני נספחים. הראשון היה דין וחשבון של סימון ז'וקובסקי, שפירט את השקפת עולמו על מערכת החינוך היהודית ואת דרכי פעולתה של הוועדה. בנספח השני הובאו שמותיהם של תשעה מיהודי קהילת וילנה שהוצעו לשמש כחברים בוועד המנהל של בית הספר.

הוועדה עסקה במכלול הנושאים הקשורים בהקמת בית ספר יהודי: תוכנית לימודים, צוות ההוראה, שעות לימוד, מבנה, מימון וכיוצא באלה. הסעיף הראשון בהצעת הוועדה עסק בדרכי המימון של המוסד החדש: יוטל מס מיוחד על יהודים שבבעלותם בתי אבן במרכז וילנה.⁶² גביית הכספים אמורה היתה להתבצע באמצעות מנגנוני הגבייה של הקהילה, ובסיום התהליך היה עליה להעבירם למינהל החינוך האזורי. המציעים העריכו, שבדרך זו ניתן יהיה לגייס כתשע מאות ר"כ בשנה, סכום שיספיק לתשלום משכורות, לשכירת מבנה ולרכישת עזרי לימוד. כספים עודפים ישמשו להוספת מקצועות לימוד, תוך מתן עדיפות למלאכה ולאומנויות, וכן לייסוד מוסדות דומים בפרוורי העיר.

כדי להבטיח שמרבית ילדי הקהילה ילמדו בבית הספר, הוצע שראש משפחה שלא ישלח את ילדיו למוסד זה לא יקבל שירותים כלשהם מה'קהל' או ממוסדות השלטון. בית הספר אמור היה לפעול בשעות הצהריים, כדי לאפשר לילדים לקבל 'חינוך דתי' בשעות הבוקר. בהבט זה שונה התוכנית מן המתכונת של בית הספר שפעל בשנת 1808, וככל הנראה ציפו המתכננים ששילוב מעין זה יפחית את ההתנגדות בקרב הציבור היהודי. לעומת זאת נקבע בהצעה, שבשלוש השנים הראשונות ילמדו בבית הספר מורים נוצרים בלבד, ורק לאחר מכן

60 מ' שאליט, 'משה ראָזענסאן, זיינע חיבורים, צוואה און מצבה', פון נאָענטן עבר, א (1937), עמ' 113–123; על פעילותו של רוזנסון כצנזור לספרים עבריים ראה: מ' פלוגיאן, ספר בן פורת, וילנה תר"ח, עמ' 97.

61 ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175, תעודה 37; קלויזנר (לעיל, הערה 29), עמ' 134.

62 לשם כך הם חולקו לשלוש קבוצות, על פי מצבם הכלכלי. על הקבוצה הראשונה, ארבעה-עשר מעשירי הקהילה, הוצע להטיל מס קבוע בשיעור 15 ר"כ (רובל כסף) בשנה, שישולם בשני תשלומים. תמישים וארבעה בעלי הבתים מן הקבוצה השנייה חויבו בתשלום של 10 ר"כ בשנה, וארבעים וארבעה בעלי הבתים שסווגו בקבוצה השלישית נדרשו לשלם סך 5 ר"כ.

ניתן יהיה לצרף מורים יהודים שלמדו בבית ספר מוכר, עמדו בבחינות וקיבלו אישור ממערכת הפיקוח על בתי הספר על התאמתם לתפקיד זה.

תוכנית הלימודים שהציעו חברי הוועדה כללה בכיתה הראשונה לימוד של קריאה וכתובה בפולנית וברוסית, וכן לימוד חשבון, הנדסה וגיאוגרפיה. בכיתה השנייה ייכלל גם לימוד השפה הגרמנית ודקדוקה. לשם השגת תוצאות מרביות הוצע להשתמש ב'שיטת לנקסטר', שפותחה באנגליה בסוף המאה הי"ח.⁶³ שיטה זו הצריכה משאבים כספיים מועטים ביחס ומספר קטן של מורים מיומנים, והוכיחה את עצמה בעיקר בהקניית מיומנויות יסוד כקריאה, כתיבה וחשבון בסיסי למספר גדול של תלמידים בעת ובעונה אחת.⁶⁴ בדברי הסיום הציעו חברי הוועדה לראות במוסד זה ראשיתה של מערכת חינוך רחבת הקף, שתוקם על יסוד עקרונות אלה בכל יישובי היהודים בתחומי הגוברניה. הנהלת האוניברסיטה הווילנאית אימצה את הצעות הוועדה, כפי שנמסר בדין וחשבון שהוגש לגוברנסטור המקומי ב-30 במרס 1820, וכלל סקירה מפורטת של המהלכים שננקטו עד כה בעניין זה; נוסף לכך גם תרגום לרוסית של הצעות הוועדה.

לא פחות חשוב מההצעה עצמה הוא הדין וחשבון הנלווה, שהגיש ז'וקובסקי כשבוע לאחר מכן. בפתח דבריו טען הכותב, שרצוי היה להתחיל את הפצת ההשכלה בקרב היהודים דווקא בחוגי העלית האינטלקטואלית – המלומדים, הרכנים ועוזריהם. ואולם, אנשים אלה מתנגדים באופן עקרוני ללימודי המדעים ושפות שונות, וגם פרשנותם לכתבי הקודש מעוותת ומבוססת על עקרונות בלתי מוסריים. למנהיגות זו נודעת השפעה רבה על ההמון היהודי, והדבר מסביר את דרכי הקלוקלות והנשחתות של ציבור זה, הגורם נזק מתמיד לאוכלוסייה הלא-יהודית המקומית. כדי לפתור בעיה זו, הציע ז'וקובסקי תוכנית שתביא לשינוי קיצוני באורח חייהם, בהתנהגותם ובהשכלתם של יהודי האימפריה הרוסית. תוכניתו כללה את המרכיבים הבאים:

- (א) ביצוע מפקד כדי לדעת את מספרם המדויק של 'המורים היהודים מכל הסוגים'.
(ב) על כל 'מורה' להתחייב בכתב לקיים את הדברים הבאים: (1) לא להציג את הנצרות

63 הכוונה לשיטת הוראה (Monitorial School) שפותחה באנגליה בסוף המאה הי"ח בידי ג'וזף לנקסטר ואנדרו בל, כדי לענות על הצורך בהקניית חינוך למספר גדול של תלמידים באמצעים כספיים מינימליים. על שיטה זו ראה: J. Griscom, *Monitorial Instruction*, New York 1825; J. Lancaster, *Improvements in Education*, London 1807. על הקשיים בהפעלת מערכת חינוך להמונים ברוסיה בראשית המאה הי"ט ראה: פאואר (לעיל, הערה 36), עמ' 532. וראה גם: J. Zacek, 'The Lancaster School Movement in Russia', *The Slavonic and East European Review*, N. Tomashevskaya, XLV (1967), pp. 343–367. על יישום השיטה במערכת החינוך ברוסיה ראה: 'Lankasterskiya shkoly v Rossii', *Russkaya shkola*, III (1913), pp. 40–45. על מקומו של המרכיב הדתי בשיטת חינוך זו ראה: וולקר (לעיל, הערה 26), עמ' 354.

64 שיטת הוראה זו 'יובאה' לוויילנה בידי סטודנט מהאוניברסיטה המקומית, שנשלח להשתלם בה בבית הספר שנפתח בשנת 1817 בעיר גומל (Gomel), כדי ליישמה לאחר מכן. ראה: זאצ'ק, שם, עמ' 348. יש מקום להניח, שההצעה ליישם שיטה זו ולא את שיטת פסטלוצי, שבה השתמשו מייסדי בית הספר בשנת 1808, משקפת את המחלוקת בדבר יעילותה של שיטת פסטלוצי בקרב קובעי מדיניות החינוך באימפריה הרוסית בתקופה הנדונה; שם, עמ' 350. על תמיכתו של צ'ארטורסקי ביישום שיטת לנקסטר ראה: זאודוסקי (לעיל, הערה 29), עמ' 277.

ומאמיניה באופן שלילי; (2) להדגיש בפני התלמידים את החובה לראות את כל בני האדם כאחים;⁶⁵ (3) להימנע מהצגת העם היהודי כעם הנבחר; (4) ללמוד באופן יסודי את אחת השפות הנהוגות במדינה.

(ג) לאסור על היהודים ללבוש את לבושם המיוחד ולהמירו בלבוש המקובל.⁶⁶
(ד) לפעול לפרודוקטיביזציה של החברה היהודית ובמיוחד של הרוכלים והמתווכים למיניהם.

על יסוד רעיונות אלה רצה ז'וקובסקי לכלול בהצעת הוועדה סעיף שיחייב כל 'מלמד' להרשם ללימודים בבית הספר המתוכנן, ומי שלא יעשה זאת יאבד את זכותו לעסוק במקצוע זה. בהמשך הדין וחשבון נמסר, שבתחילה הסכימו חברי הוועדה היהודים לרעיון זה (אם כי בשינויי נוסח), אבל עד מהרה חזרו בהם והודיעו שלא יוכלו לצרף את חתימתם להמלצות הוועדה אם סעיף זה יכלול בהן. ז'וקובסקי הסביר שרוזנסון וגורדון חששו מפני תגובות קשות בקרב הציבור היהודי בעיר, הנחה סבירה לאור בקשתם של הציירים היהודים לשמור את המלצות הוועדה בסוד עד לסיום הדיונים בהן.

הנספח השני להמלצות הוועדה כלל את שמותיהם של תשעה יהודים שנמצאו מתאימים לשמש כחברים בוועד המנהל של בית הספר. כזכור, נטען בדין וחשבון שהסיבה העיקרית לסגירתו של בית הספר היהודי בשנת 1808 היתה חוסר שיתוף פעולה מצד הקהילה היהודית. אשר על כן ראו חברי הוועדה חשיבות רבה במינוי ועד מנהל, שבו יהיו חברים נציגי הקהילה היהודית בעיר. מבדיקה של רשימת השמות שהוצעו לוועד המנהל עולה, שהמציעים רצו לכלול בגוף זה אנשים הקרובים להשקפת העולם המשכילית מכאן, ובעלי מעמד כלכלי וחברתי בקהילה מכאן.⁶⁷ יש להניח, שמציעי הרשימה בחרו רק אישים שהיה צפוי שיתמכו במוסד ובדרכו. צירופה של רשימה מעין זו להמלצות מעידה אפוא על הסכמה רחבה יותר לרעיון בית הספר בקרב חוגים שונים בחברה היהודית. בנוסף לתשעת המועמדים הללו, מופיעים בנספח גם שמותיהם של שני חברי הוועדה, גורדון ורוזנסון, ושמו של הרופא היהודי יעקב ליבושיץ, כמועמד לשמש בתפקיד היושב ראש.⁶⁸

65 ז'וקובסקי המליץ ש'פרקי אבות' יהיה ספר לימוד חובה בבית ספר זה, ואף הציע לתרגמו לפולנית. רעיון זה משתלב בתפיסה החינוכית בת הזמן, שראתה את הקניית ערכי המוסר שמקורם בדת כאחד מתפקידי החשובים של בית הספר. ראה: וולקר (לעיל, הערה 26), עמ' 346.

66 על פעילות מאוחרת יותר בתחום זה ראה: "קלויזנר, 'הגזירה על תלבושת היהודים 1844–1850', גלעד, ו (1982), עמ' 11–26.

67 ברשימה זו נכללו יעקב אליאש, הירש רוזן, יעקב לאנדו, בנימין נתנזון, מרקס נתנזון, בנימין פרצוביץ, הירש שמחוביץ (צבי הירש קצנלבוגן), לוי דוד גינסטלינג וישראל גורדון. ראה: ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175, תעודה מס' 38. בין המופיעים ברשימה זו, רק בנימין פרצוביץ נמנה בתקופה זו עם ראשי 'הקהל' הווילנאי. בנוסף לרוזנסון, גורדון ופרצוביץ, עמדו בראש הקהל בשנים 1816–1819 גם ליב דייכעס, ליב טרוצקי, זלמן סטקער, גרשון לוריא, משה נמור ואהרן טרוצקי. ראה: קאן (לעיל, הערה 59), עמ' 153.

68 ראה: ש"י פין, קריה נאמנה, וילנא 1860, עמ' 260; נ"מ גלבר, 'לתולדות הרופאים היהודיים בפולין במאה השמונה-עשרה', שי לישעיהו, ספר היובל לישעיהו וולפסברג, בעריכת י' תירוש, תל אביב תשט"ו, עמ' 360. שמותיהם של חמישה מועמדים – יעקב אליאש, הירש רוזן, יעקב לאנדו, בנימין פרצוביץ ויעקב ליבושיץ – מופיעים גם בקבוצה הראשונה (והעשירה ביותר) של בעלי הבתים שהכינה

אין בדינו עדויות כלשהן על גורלה של התוכנית, אבל נראה שהדברים לא הגיעו לכלל ביצוע, בשל התנגדות שמקורה בחוגי השלטון הרוסי. האוריינטציה התרבותית הפולנית של האוניברסיטה הווילנאית, שהיו לה גם השלכות פוליטיות כבדות משקל, עמדה למכשול בפני מגמות הרוסיפיקציה של השלטונות. על רקע זה התפרשו גם היוזמות למודרניזציה של מערכת החינוך היהודית כמהלך שנועד להרחיב את מעגלי התמיכה של הפולנים בחברה היהודית המקומית. זו ככל הנראה הסיבה שגם ניסיון נוסף של צ'רטוריקי להוציא לפועל את יוזמתו, בשנת 1823, לא עלה יפה. בנוסף לכך, למרות נכונותם של רבים בציבור היהודי להחשף למסכת ערכים חדשה זו, גבר ככל הנראה כוחם של החוגים המסורתיים במאבק על דמותה של החברה היהודית והתוכניות לא יצאו מן הכוח אל הפועל. זאת ועוד, דומה שמהתיעוד העוסק בתוכניות ההקמה ניתן ללמוד לא מעט על הרקע להתפתחות התופעה. בולטת נכונותם של גורמים בממסד הקהילתי היהודי בוילנה לשתף פעולה ביוזמה כה מרחיקת לכת. אף שמדובר במערכת של לימודי השלמה, שלא היתה אמורה לפגוע במערכת החינוך המסורתית, הרי שעצם קבלת הרעיון של מערכת חינוך מקבילה ובעלת מאפיינים לא-מסורתיים מעידה על המשך התהליך שעליו הצבענו לעיל. השכבה החברתית-התרבותית שאליה כוונה היוזמה משנת 1808 היתה אמורה לשמש תשתית אנושית למוסד החדש. שכבה זו התרחבה בעשור השני של המאה הי"ט ואף השתלבה במוקדי הכוח הקהילתיים.⁶⁹ ואולם, השוני בין שתי התוכניות בא לידי ביטוי במעורבותן של דמויות בעלות השקפת עולם משכילית ברורה, הן בשלב התכנון (רוזנסון וגורדון) והן בנכונות ללוות את התהליך מקרוב (נתנון וקצנלבוגן). מעורבות זו מקבלת משנה משמעות הואיל ואנשים אלה שימשו בהנהגת הקהילה כבר בראשית שנות העשרים, והדבר הקל על הפצת תפיסות משכיליות בקרב חוגים רחבים. קשה להניח אפוא שמקור הקשיים בביצוע התוכנית נבע ממחסור באנשים מתאימים, וככל הנראה שורש הבעיה נעוץ היה במאבקי כוח בין בעלי גישות שונות בהנהגת הקהילה.⁷⁰

ד. מיכאל הופמן ושאול פרל – בין חזון למעשה

למערכות החינוכיות שתוארו עד כה ניתן לייחס שני מאפיינים מרכזיים: (א) היוזמה להקמת באה מצד גורמים לא-יהודיים; (ב) מעורבותם המוגבלת של גורמים יהודיים בעלי השקפה

הוועדה, והציעה להטיל עליהם את מימון המוסד. בנימין ומרקוס נתנון וצבי הירש קצנלבוגן היו בין הדמויות המרכזיות של השכלת וילנה בתקופה הנדונה, וישראל גורדון היה בעל השכלה רחבה ולאחר זמן אף שימש כ"רב מטעם" של קהילת וילנה.

על התפתחות חוגי ההשכלה בוילנה בשנים אלה ראה: זלקין (לעיל, הערה 7), עמ' 7 ואילך. 69
בשנת 1818 נעשה ניסיון לפתוח בית ספר ממשלתי ליהודים בוורשה. בין שני ניסיונות אלה ניתן 70
לאחר קווי דמיון בולטים, וכפי שכתב המשכיל האודיסאי אלכסנדר צדרבוים, שימשה מערכת החינוך המשכילית בוורשה דגם לחיקוי בעבור משכילי רוסיה. ראה: א' צעדערבוים, 'עין רואה ואזן שומעת', המליץ, א. גליון 12, י"ד בטבת תרכ"א, עמ' 192–198. דבר זה מעיד כנראה על התפתחות מקבילה, הן בקרב האינטליגנציה הפולנית והן בקרב הקהילות היהודיות בשני המרכזים. על ניסיון זה ראה בפירוט: לוין (לעיל, הערה 1), עמ' 72.

משכילית בפעולתן. בראשית שנות השלושים של המאה הי"ט העלו גורמים משכיליים בחברה היהודית בליטא ובווהלין יוזמות חינוכיות, בדומה למגמה שהתפתחה בדרום רוסיה (אומאן ואודסה) כבר בשנות העשרים.⁷¹ אחת היוזמות בתחום זה, שלא זכתה עד כה להתייחסות מחקרית, היתה זו של המורה מיכאל שלומוביץ הופמן.

הופמן נולד בוילנה בשנת 1790, ובשנת 1808 נמנה בין חמשת התלמידים הראשונים של בית הספר היהודי שנפתח ביוזמת האוניברסיטה הווילנאית.⁷² בדיון וחשבון שהוגש להנהלת האוניברסיטה תואר הופמן כבעל כישורים, המתפרנס מממן שיעורים בפולנית לילדים יהודים. עד ראשית שנות השלושים עסק הופמן בהוראת שפות (רוסית, פולנית, גרמנית ועברית) בקהילות שונות, ובשנת 1831 עבר לעיר פולוצק (Polock) והמשיך בעיסוק זה.⁷³

בראשית חודש מרס 1834 הגיש הופמן תזכיר לבישוף של וילנה ופולוצק, והוא הועבר לעיונם של המושל הכללי של האיזור ושל שר הפנים. הופמן פתח את תזכירו בתיאור כישוריו ועברו כמורה, ועבר לדון במצב היהודים באימפריה הרוסית. על פי תיאורו, יהודי רוסיה התרחקו מרחק רב מדרכו המסורתית של עם ישראל, משום שילדיהם אינם לומדים תנ"ך והיסטוריה יהודית אלא מקדישים את כל זמנם ללימוד התלמוד. כתוצאה מכך הם אינם רואים ברוסיה את ארץ מולדתם ואף מתחנכים לחיי בטלה ושקר. לטענתו, לימוד התלמוד הוא גם המקור לנישואי הבוסר הרווחים בקרב היהודים וליחס הזלזול שהם מפגינים כלפי העוסקים בהוראת שפות או במלאכה כלשהי. לאור זאת הציע הופמן לייסד בתי ספר לילדי היהודים, בדומה לגימנסיות הכלליות, ולהקים ועדה שתעסוק בהקמתו של המוסד. הוא בעצמו התנדב לשמש כחבר בוועדה זו ולהציג בפניה תוכנית בת ארבעה עשר סעיפים, שהכין למטרה זו. אחד הסעיפים אוסר על נערים מתחת לגיל שלוש עשרה ללמוד תלמוד, מהלך שיביא לדעתו להפחתה של ממש במספר ה'מלמדים'.

כשבוע לאחר הגשתו הועבר התזכיר לעיונו של המושל הכללי של האיזור, וזה העבירו ב-16 במרס 1834 לשר הפנים בצירוף מכתב נלווה. במכתבו זה התייחס המושל להצעתו של הופמן, שלל את הרעיון לאסור על לימוד התלמוד מחשש להתמרמרות בקרב היהודים, והמליץ לקבל את הרעיון להקים בתי ספר לילדי היהודים, בתקווה שלאור ההשכלה האירופית שירכשו הם יבינו את הנזק הטמון בלימוד התלמוד. כחודש וחצי לאחר מכן קיבל המושל הכללי את תשובת שר הפנים להצעתו של הופמן. בתשובתו אימץ השר את גישת המושל בדבר הנזק העלול להיגרם אם יאסר על היהודים ללמוד תלמוד. באשר להמלצה לאסור נישואי בוסר, הדבר כבר עוגן לטענתו בתקנות האוסרות נישואין של גברים מתחת לגיל

71 ראה התזכיר ששלח יצחק בר לוינוון (ריב"ל) לקונסטנטין פאבלוביץ בעניין ייסוד בתי ספר ובתי מדרש למורים: "קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג, ירושלים תשי"ג, עמ' 42. על החשיבות שייחס ריב"ל לבתי הספר ראה: "ב לוינוון, תעודה בישראל, ווילנה-הורודנה 1828, עמ' 24, בהערה. בפולין הוקם בית ספר פרטי בידי יעקב טוגנדהולד כבר בשנת 1819. על מוסד זה ראה: לוי, שם, עמ' 70 ואילך.

72 ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175.

73 שם, אוסף 378, תיק 1834, תעודה 548.

שמונה-עשרה ושל נשים מתחת לגיל שש-עשרה.⁷⁴ בהתייחסו להצעה להקים בתי ספר הוסיף השר, כי לפי החוק הקיים יכולים ילדי היהודים ללמוד בבתי הספר היסודיים הכלליים, ואף לפתוח בתי ספר פרטיים במימון עצמי. לאור זאת לא ראה שר הפנים כל אפשרות להענות לבקשתו של הופמן. תשובה זו לא ריפתה את ידי הופמן, ובקיץ 1834 הגיש בקשה לקבלת אישור לשם נסיעה לסנט פטרסבורג, כדי שיוכל לנסות ולקדם את תוכניתו.

תזכירו של הופמן כלל את מרבית היסודות שהופיעו בתוכניות השונות לתיקון מצב היהודים, מסוף המאה הי"ח ואילך: התלמוד והשפעתו השלילית, נישואי הבוסר, השאיפה לפרודוקטיביות ובעיית הנאמנות למדינה שבה הם חיים.⁷⁵ לטענתו, כל אלה ניתנים לתיקון באמצעות מערכת חינוך המושתתת על יסודות ההשכלה האירופית, ועל כן ראוי לה למדינה לעודד הקמת מערכות מעין אלה ואף להשתתף במימון. המיוחד בתזכיר שלפנינו איננו בתוכנו אלא דווקא במחברו. הופמן מסמל למעשה את תהליך התגבשותה של מערכת חינוך משכילית: הוא היה בן למשפחה יהודית המעניקה לבניה חינוך כללי בסוף המאה הי"ח; הוא השתתף באחד הניסיונות הראשונים (הידועים לנו) למיסודו של חינוך מעין זה בקרב יהודי האימפריה הרוסית – הלא הוא בית הספר שנפתח בוויילנה בשנת 1808; והוא גיבש תפיסת עולם שהביאה לאחר זמן ליישומה של תוכנית 'ההשכלה מטעם'.

ואולם, הופמן אינו הדוגמה היחידה להמשכיות זו. וולף מרקסוביץ (המופיע במספר תעודות בשם מורדכוביץ), שהיה שותף לשאול פרל בייסוד בית ספר פרטי בוויילנה בראשית שנות השלושים, נמנה גם הוא עם הקבוצה הראשונה של תלמידי בית הספר שפעל בוויילנה בשנת 1808. אחיו, יצחק, היה באותה שנה סטודנט באוניברסיטה המקומית, דבר המעיד על משפחה בעלת נטיות משכיליות ברורות.⁷⁶ מעורבותו של מרקסוביץ בבית הספר של פרל מחזקת את ההנחה בדבר מגמת ההמשכיות שבין בית הספר של 1808 לבין מערכות החינוך המשכיליות, שהתפתחו בשנות השלושים והארבעים של המאה הי"ט.

יומנות מעין אלה של הופמן לא הניבו פירות בטווח הקצר, בשל הדינאמיות שהתנהלו באותה עת ביוזמתו של שר החינוך סרגיי אובארוב על רפורמות יסודיות במערכת החינוך היהודית כולה.⁷⁷ ואולם, ריבוי הבקשות להקמת מוסדות חינוך משכיליים, והאינטנסיביות של הדינאמיות בהן, מעידים על הצורך הרב שהורגש במוסדות מעין אלה. צורך זה בא לידי ביטוי בשורה של בתי ספר שהקימו המשכילים כמוסדות פרטיים במימון שלהם ויועדו לציבור מצומצם יחסית, שהזדהה באופן בסיסי עם ההשכלה וערכיה.⁷⁸ הקמתם של מוסדות אלה מעידה במידה

74 חק על אדות יהודים, ווילנא והוראדנא 1835, עמ' 4, סעיף 17; על ההשלכות המיידיות של תקנה זו ראה: י' היילפרין, 'נישואי בהלה במזרח אירופה', ציון, כז (תשכ"ב), עמ' 36–58 (=הנ"ל, יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 289–309).

75 ראה: מאהרר (לעיל, הערה 24), ה, עמ' 153 ואילך.

76 ארכיון לאומי ליטא, אוסף 567/2, תיק 175.

77 ראה, למשל, בקשתה של לשכת שר החינוך מהמושלים הצבאיים של וילנה, מינסק, גרודנו וביאליסטוק לקבל דיווחים מפורטים על מוסדות החינוך היהודיים באזורים אלה; ארכיון לאומי ליטא, אוסף 378, תיק 1836, תעודה 1561; וראה גם: אטקס (לעיל, הערה 1); קלוינר (לעיל, הערה 29), עמ' 222.

78 הנס, חינוך (לעיל, הערה 26), עמ' 23. על הקשיים בחקר מערכות החינוך הפרטיות שיזמו והקימו

מרובה על ראשיתה של מגמת התארגנות והתמסדות של משכילי רוסיה, בתחום החינוך כמו בתחומים אחרים. בוילנה ניכרה פעילות רבה בתחום זה, גם לאור העובדה שרבים מריצים את בניהם אל הגימנאזיום ואל האוניברסיטען, בלשונם של מרדכי אהרן גינצבורג.⁷⁹ משכילים שאפו לקבל תעודת הוראה רשמית, ופנו לשלטונות כדי לקבל רשיון לייסד בתי ספר פרטיים, על יסוד הסעיף בתקנת 1835 שהתיר ליהודים לפתוח מוסדות מעין אלה.⁸⁰

אחד המוסדות הראשונים היה בית הספר שיסד בוילנה המשכיל שאול פרל בראשית שנות השלושים. פרל היה מראשוני המשכילים שפעלו להרחבתו ולהעמקתו של החינוך המשכילי בליטא באותה התקופה.⁸¹ פעילותו בתחום זה החלה כבר בסוף שנות העשרים, ובית הספר שהקים בוילנה החל לפעול כנראה בשנת 1830.⁸² לשם קבלת אישור לפתיחת בית ספר ולהוראת מקצועות כלליים היה עליו לעמוד בבחינות בגימנסיה העירונית בוילנה. בראשית חודש מרס 1830 הגיש פרל, יחד עם שני יהודים נוספים – וולף מרקוסוביץ ומתיאס איצקוביץ – בקשה להנהלת האוניברסיטה הווילנאית לקבלת רשיון הוראה.⁸³ בנספח שצורף לבקשה זו ציין מנהל הגימנסיה המקומית, שהפונים עמדו בבחינות והוכיחו ידיעה מספקת ברוסית, בפולנית, בגרמנית ובצרפתית, והמליץ להענות לבקשתם. הדיון בבקשה נמשך עד תחילת שנת 1831, אבל נראה שפרל לא המתין לקבלת האישור, ובית הספר החל לפעול זמן מה אחרי הגשת הבקשה.⁸⁴ היה זה, ככל הנראה, בית הספר הראשון בוילנה שנוסד על טהרת היוזמה המשכילית, וכך הצטייר הדבר גם בזיכרון הקיבוצי של יהודי העיר. במכתב שכתב בראשית שנות החמישים המשכיל יעקב לאפין⁸⁵ לרפאל לינדנבראטן, חתנו של פרל, ציין הכותב: 'הוא (=פרל) היה הראשון בעיר ווילנה אשר חרף נפשו להקריב מעט חלבו ודמו על מזבח החכמה לבני עמו... להקים בית ספר לבני ישראל ולבנות ישראל... וחפץ ה' בידו הצליח כי בית ספרו עד היום עומד לנס עמים'.⁸⁶

משכילים שונים ברוסיה במחצית הראשונה של המאה ה־19, ראה: זלקין (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 176, הערה 61.

79 מ"א גינצבורג, מגיד אמת, לייפציג 1843. על פי עדות שמסר פרופ' מאיר שוב מאוניברסיטת וילנה (אוגוסט 1995), פעל בעיר זו בית ספר לבנות שהקים אדם צ'רטורסקי כבר לפני שנת 1831. לעדות זו אין סימוכין ממקור נוסף. וראה גם: י" שאצקי, 'אן אומבאקאנטער פראַיעקט פון אַ יידישען פעדאָגאָגישן אינסטיטוט אין וואַרשע אין 1835, ייחוד'א בלעטער, ג (1932), עמ' 460–461.

80 חק על אדות יהודים (לעיל, הערה 74), עמ' 16, סעיפים 13–14.
81 ראה: י" לאפין, קסת הסופר, בערלין 1857, עמ' 9; קלויזנר (לעיל, הערה 29), עמ' 208.
82 בלצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 9. בדו"ח של ליליינטל מראשית שנת 1842 נכתב שהמוסד פועל כבר שש-עשרה שנה, כלומר משנת 1826.

83 ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 2730; אלה הם, ככל הנראה, שלושת הצעירים שקיבלו רשיון לפתוח בית ספר יסודי בוילנה. ראה: בוואה (לעיל, הערה 31), עמ' 83.

84 I. Gessen, *Istoriia evreiskogo naroda v Rossii*, Leningrad 1925–1927, II, p. 4; P. Marek, *Ocherki po istorii prosveshcheniia evreev v Rossii*, Moskva 1909, p. 13.

85 ראה: כהן (לעיל, הערה 17), עמ' 289.

86 לפין (לעיל, הערה 81), עמ' 9. בשל פעילותו בתחום החינוך המשכילי, התפתח עימות בין פרל לבין גורמים שונים בקהילת וילנה. בראשית שנת 1843 הוכלל שמו של בנו, אליקים, ברשימת המגויסים

ממכתב זה עולה, בניגוד למקורות מאוחרים יותר, שבבית ספרו של פרל למדו הן בנים והן בנות, יחדיו או בשני מוסדות מקבילים.⁸⁷ תיאור של בית הספר לבנות מופיע באחד הדיווחים שהגיש מ' ליליינטל לשר ההשכלה בעת שהותו בוויילנה בשנת 1842. ליליינטל ציין, שבמקום לומדות שישים-שמונים תלמידות לימודי יסוד ומלאכת יד, אבל המוסד נתון בקשיים כלכליים. גם משה מונטיפיורי ביקר בבית ספר זה בעת שהותו בוויילנה בשנת 1846.⁸⁸ בשנת 1850 גדל המוסד ונוספה לו כיתה,⁸⁹ ובשנת 1853 נתמנה פרל למשגיח על תלמידים אקסטרינים בבית הספר הממשלתי היהודי בוויילנה. בתפקידו זה הוא פעל רבות להרחבת מעגל התלמידים, תוך מתן סיוע כספי לעניים שבהם, ומניעת נשירתם של אחרים.⁹⁰ פרל פעל בחוגי ההשכלה בוויילנה גם בתחומים אחרים, ובשנת 1844 חתם עם קבוצת משכילים וילנאים על בקשה לאפשר יבוא של ספרים בעלי גוון משכילי מגרמניה.⁹¹

בית ספרו של פרל פעל באופן רצוף עד שנות השישים,⁹² והוא מעיד על הרצף שבתהליכי השינוי התרבותי. הקמתו בידי גורמים מקרב הקהילה היהודית מקבילה לתהליך שהתרחש באותו הזמן בדרום רוסיה – באומאן, באודסה, בקישינב ובמנהליב שעל הדיניסטר.⁹³ ואולם, באזורים שהיו נתונים להשפעת ההשכלה של גליציה מומנו בתי הספר בדרך כלל בידי מצנאטים יהודים. לעומת זאת בוויילנה היה המצב שונה. מקצת בתי הספר היהודיים הפרטיים ברוסיה זכו בתקופה זו לתמיכה מכספי מס הבשר ('קורובקה'),⁹⁴ אבל סכומים אלה לא היה בהם די לכיסוי ההוצאות. על תמיכה של משכילים בעלי ממון במוסדות מעין אלה בוויילנה ידוע רק מראשית שנות הארבעים, ונראה ששכר הלימוד ששילמו הורי התלמידים אמור היה להספיק הן לצרכים השוטפים והן לתשלום משכורות למורים. שכר הלימוד השנתי בבית ספר יסודי (לא יהודי) לבנות בוויטבסק (Vitebsk) בסוף שנות העשרים הגיע לכדי 350 רוב"כ,⁹⁵ סכום גבוה ממשכורתו השנתית של מורה באימפריה הרוסית באותה תקופה, ובוודאי מיכולתה הכספית של משפחה שנמנתה עם המעמד הבינוני.⁹⁶ יש אפוא יסוד להנחה, שבית הספר של פרל, שלא נתמך בידי מצנאט כלשהו, יועד בראש ובראשונה לבני האליטה

לצבא, אף שכתלמיד בבית ספר היה פטור מחובה זו. בנוסף לכך טען פרל, שתאריך הלידה של הנער זויף, ובסופו של דבר הוא אכן שוחרר. ראה: לווינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 80621, עמ' 119.

87 קלויזנר (לעיל, הערה 29), עמ' 208. וראה גם: ש' אטאמק, 'ידן אין ליטע, ווילנע 1990, עמ' 49.

88 א"מ דיק, האורת, וילנא 1846, עמ' 28.

89 לווינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 99897, עמ' 388.

90 ארכיון יו"א, R.G. 24, תיק 90; וראה מכתב י' זייברלינג מקייב לחיים ליב קצנלנבוגן בוויילנה, שבו הוא מבקש שישתדל אצל אביו לסדר מישרה לפרל 'אל בית הלימודים אשר מועדת להתייסד בוויילנא', אוסף גינזבורג, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד, תיק 16, תעודה 196.

91 אוסף גינזבורג, שם, תיק 17/4.

92 ראה: לווינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 80621, עמ' 119–120; תיק 95309, עמ' 286.

93 גוטלבר (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 75.

94 לווינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 80655, עמ' 139.

95 ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 378.

96 ראה: זלקין (לעיל, הערה 7), עמ' 48.

הכלכלית של קהילת וילנה. ייתכן שיש בכך כדי להסביר את צירוף ההמלצה של ה'קהל' לבקשה שהגישו פרל וחבריו, וכן שלא ידוע לנו על התנגדות חריפה לבית הספר מצד גורמים בחברה היהודית.⁹⁷

ה. 'אז אלהים הורני' – קום כונן בית ספר⁹⁸

בית הספר של פרל לא היה אפיזודה שולית, כפי שניתן ללמוד מהפעילות הערה בתחום החינוך המשכילי בעשור השלישי של המאה הי"ט. בשנת 1835 הגישה קבוצה של מורים יהודים מווילנה בקשה לקבלת תעודות הוראה רשמיות,⁹⁹ ובשנת 1838 הגיש 'הקהל' בווילנה בקשה להקמת בית ספר מחוזי. קשה להניח שיוזמות מעין אלה היו מגיעות לכלל דיון מעשי ללא נכונותם של חוגים בחברה היהודית להשתלב בהן. כך, דרך משל, בתזכיר ששלח 'הקהל' בביאליסטוק בשנת 1835, יש הודעה על נכונותם של רבים מיהודי העיר לשלוח את ילדיהם לבתי הספר המתוכננים, אם סגל ההוראה יהיה יהודי.¹⁰⁰

הכנות להקמת מוסד ברוח זו נעשו בראשית שנות הארבעים גם בגרודנו. בשנת 1840 פתח המשכיל המקומי מנחם בנדטסון בית ספר משכילי פרטי, אבל נאלץ לסוגרו לאחר זמן קצר בשל התנגדות חריפה של חוגי ה'מלמדים' בעיר.¹⁰¹ יוזמה זו לא היתה יחידה מסוגה, וניתן לראות את המשכה בתוכנית החינוכית שפרסם המשכיל המקומי אהרן קויפמאן בכתב העת המשכילי 'פרחי צפון'. תוכנית זו קראה לרפורמות הן בתחומי הלימוד, הן בארגון המערכת החינוכית והן בשילובן של הבנות במערכת זו.¹⁰² קויפמאן לא נשאר בבחינת 'נאה דורש', ופנה למשכיל הווילנאי חיים ליב קצנלנבוגן, ששהה בגרודנו באותה תקופה, ולשמואל יוסף פין, ליטול על עצמם משימה זו.¹⁰³ בשנת 1841 ניסו גם משכילי העיר ז'אגר (Žagarė) שבצפון ליטא לפתוח בית ספר משכילי. ואולם, הם נאלצו לחזור בהם מתוכניתם בלחץ החוגים המסורתיים בעיר.¹⁰⁴

בשנת 1844 נפתח בעיר מינסק מוסד חינוכי משכילי ראשון לילדים יהודים, ביוזמתו של מושל האיזור סמיונוב.¹⁰⁵ על רקע פעילותו של מוסד זה, שנועד ליתומים, החל המשכיל דוד

97 על מערכת היחסים בין משכילים ל'משמרים' בווילנה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ראה: זלקין, שם, עמ' 114 ואילך.

98 ש"ז זאלקינד, קול שלמה, ווילנא תרי"ט, עמ' 57.

99 קלויזנר (לעיל, הערה 29), עמ' 208; בלצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 12-16.

100 קלויזנר, שם, עמ' 223.

101 ד' רבין, 'תולדות עדת ישראל בהורדונה', אנציקלופדיה של גלויות, גרודנה, בעריכת ד' רבין, ירושלים תשל"ג, עמ' 99.

102 קויפמאן (לעיל, הערה 12), עמ' 43-61.

103 אוסף שבדרון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד, תיק ש"י פין.

104 *Israelitische annallen*, 12.11.1841

105 על פרשה זו ראה: ל' לבנדה, 'דף מתולדות החינוך היהודי ברוסיה', מינסק – עיר ואם, בעריכת ש' אבן-שושן, ירושלים תשל"ה, א, עמ' 120-126; ד' נתנון, באר יצחק, ווארשא תר"ס, עמ' 139.

לוריא ממינסק ביישום רפורמות ב'תלמוד תורה' המקומי. לאחר זמן קצר הועבר המוסד לבניין חדש ומרווח, התלמידים קיבלו בגדים נקיים, ונקבעה תוכנית לימודים חדשה, שכללה לימודי תנ"ך, תלמוד, מוסר, עברית, רוסית, אריתמטיקה, גיאוגרפיה וקליגרפיה.¹⁰⁶ הצלחתו של לוריא עוררה יוזמה נוספת בתחום זה, והפעם בעבור השכבות הגבוהות בקהילה היהודית במינסק. בית הספר שנועד 'לבני סוחרים' נפתח ברוב פאר והדר, ובנוסף למקצועות שפורטו לעיל, למדו תלמידיו גם גרמנית וצרפתית, בהדרכת המורים לוין ומלצר. בשלב זה חסר היה מוסד משכילי רק לבני המעמד הבינוני, שחשקה נפשם בחינוך רחב. לוריא התגייס למשימה זו, ובראשית שנת 1845 יסד את 'מדרש האזרחים', הלא הוא בית הספר המשכילי. מספר תלמידיו הגיע בתוך זמן קצר למאה, והונהגה בו 'שיטת לנקסטר'.¹⁰⁷ גם בוילנה נפתחו בתי ספר נוספים מסוג זה בראשית שנות הארבעים, ארבעה בתי ספר לבנים ומספר דומה של בתי ספר לבנות.¹⁰⁸

ב-29 בספטמבר 1844 הגיש יהודה גרמיזא לדירקטור של בתי הספר בגוברניה של וילנה בקשה רשמית לפתיחת בית ספר לבנות. בבקשתו ציין הפונה, שכבר בשנת 1840 קיבל אישור עקרוני להקמת בית ספר, ובראשית שנת 1841 למדו בו, בנוסף לבנים, גם חמש-עשרה נערות. חידוש הבקשה מעיד על הרצון ליישם את הניסיון שנרכש בהפעלת בית ספר לבנים גם בתחום חינוך הבנות. לטענתו, בשנים שחלפו נהגו הורים לא מעטים לשלוח גם את בנותיהם לבית הספר שלו, ואף ניסו לשכנעו להקים מוסד מיוחד לבנות. בקשתו של גרמיזא הועברה למנגנון הפיקוח על בתי הספר, ולקראת סוף שנת 1844 אושרה, בתנאי שבית הספר לבנות יהיה חלק מבית הספר לבנים, אבל יפעל כבניין נפרד. על אופיו של מוסד זה ניתן ללמוד רבות הן מתוכנית הלימודים והן מרשימת המורים שצורפו לבקשה.¹⁰⁹

106 לבנדה, שם; וראה גם: ש' גינזבורג, 'יחידים ודורות', הדת והחיים – תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, בעריכת ע' אטקס, ירושלים תשנ"ג, עמ' 387; ז' גיימארק, 'מינסק', המליץ, א, גליון 29, ט"ו באייר תרכ"א, עמ' 516; לווינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 83582, עמ' 158.

107 על דימויו של לוריא בקרב החוגים שהתנגדו להשכלה ראה: י"ל לוין, זכרונות והגינות, ירושלים תשכ"ח, עמ' 43 ואילך.

108 על פי דיווחו של מקס ליליינטל, בעת ביקורו בבית הספר לבנים מייסודו של צ"ה קלאצ'קו למדו בו כשמונים-תשעים תלמידים. ואולם, מהדיווח לא ברור אם מספר זה כולל רק את תלמידי בית הספר של קלאצ'קו, או גם את תלמידי בית הספר של ניסן רוזנטל. ראה: פיליפסון (לעיל, הערה 49), עמ' 288. על בתי ספר לבנות ראה: קלויזנר (לעיל, הערה 29), עמ' 209; ארכיון יו"א, R.G. 52, תיק 48; ארכיון לאומי ליטא, אוסף 567/2, תיק 5392. יש לציין, שצעירות יהודיות וילנאיות למדו במערכת החינוך הלא-יהודית כבר בעשור השני של המאה הי"ט. הלנה היימן, בתו של הרופא יעקב ליבושיץ ואשתו של הבנקאי סלומון היימן, סיימה את בית הספר למיילדות שליד האוניברסיטה המקומית כבר בשנת 1819. גם שתי בנותיו של התעשיין יואכים פינעס השתלמו במוסד זה. ראה: קאן, יידישע פרויען (לעיל, הערה 47), עמ' 767-772.

109 התעודות על כך מצויות בארכיון לאומי ליטא, אוסף 567/2, תיק 5392. התלמידות אמורות היו ללמוד יום יום משעה תשע בבוקר עד אחת בצהריים, ומקצועות הלימוד היו קריאה וכתביה של רוסית, גרמנית ועברית, וכן יסודות החשבון. מורי בית הספר היו יהודה גרמיזא בעצמו, אחיו יצחק, ואברהם יצחק בקר.

בדרך דומה נפתח בוויילנה בית הספר לבנות של אהרן גיטלס ואברהם שרייבר.¹¹⁰ השניים פתחו בית ספר לבנים בשנת 1842, וחמש שנים לאחר מכן הגישו בקשה לפתיחת בית ספר מקביל לבנות. תוכנית הלימודים בבית ספר זה כללה לימודי רוסית, פולנית, גרמנית, צרפתית, עברית, וכן חשבון וקליגרפיה. התוכנית מעידה, שמייסדיה שאפו לחנך את הנערות לאור ערכי ההשכלה האירופית, בניגוד לתפיסה המסורתית, שהכשירה נערות יהודיות לעיסוק עתידי במקצועות 'ביתיים', כגון תפירה וכדומה.¹¹¹ לפעילות זו נרתם גם המשכיל הווילנאי שלמה זלמן זאליקנד, שהיה מעורב בעשייה חינוכית משכילית כבר מראשית שנות הארבעים. בתזכיר שהגיש לשלטונות החינוך הוא הציע להקים בתי ספר ממשלתיים לבנות יהודיות.¹¹² בשנת 1848 נפתח ביוזמתה של הגב' אקארט, ילידת קורלאנד, בית ספר לבנות יהודיות, ושנתיים לאחר מכן נפתח בית ספר נוסף לבנות, בהנהלתו של המורה רפאל לינדנבראטן.¹¹³ גם במינסק נפתח בשלהי שנות הארבעים בית ספר לבנות, ביוזמת בני הזוג לוויין.¹¹⁴ עם הזמן מילאו בתי הספר הללו, לבנים ולבנות כאחד, תפקידים חברתיים ותרבותיים שלא חזו מייסדיהם. ההתנגדות הרבה לפתיחת בתי הספר מצד חוגים מסורתיים יצרה את הרושם, שקיים פער עמוק בין משכילי וילנה לבין מתנגדיהם מקרב החברה היהודית המסורתית. ואולם בוויילנה, כמו במרכזים אחרים, היו משפחות יהודיות שהעדיפו את מערכת החינוך הכללית הלא-יהודית על פני בתי הספר המשכיליים, בעיקר כשהגיעו ילדיהן לגיל שבו ניתן היה לשלבם בגימנסיה הכללית.¹¹⁵ משפחות אלה ניצבו בפני בעיה מידית, שילדיהן אינם לומדים את מקצועות היהדות – מקרא, תלמוד, הלכה ועברית. ריחוקן התרבותי של משפחות אלה מעולם ה'חדר' והשיבה מכאן, והדימוי התרבותי של בתי הספר המשכיליים מכאן, הביאו אותם באופן טבעי להעדיף את האחרונים. ואכן, באמצע שנות הארבעים נהגו צעירים יהודים שלמדו בגימנסיות הכלליות לבוא פעמיים בשבוע לבתי הספר המשכיליים בוויילנה לשם השלמת השכלתם הדתית-היהודית.¹¹⁶

בתי הספר המשכיליים נתנו אפוא מענה לצורכיהם ולשאיפותיהם התרבותיות-החינוכיות של חוגים גדלים והולכים באוכלוסייה היהודית. המייסדים וסגל המורים בבתי הספר בוויילנה – ניסן רוזנטל, צבי הירש קלאצ'קו, מרדכי אהרן גינצבורג, שלמה זלמן זאליקנד,

- 110 על כך ראה: ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 5803.
 111 ראה דיונו המקיף של ש' פיינר, 'האשה היהודית המודרנית: מקרה מבחן ביחסי ההשכלה והמודרנה', ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 453-499.
 112 לזינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 80580, עמ' 80.
 113 שם, עמ' 283; שם, תיק 99889, עמ' 383; שאצקי (לעיל, הערה 29), עמ' 113.
 114 לזינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 97870, עמ' 360-362.
 115 אחת העדויות בעניין זה מופיעה במכתב משנת תר"ז (1846) ששלח מרדכי אהרן גינצבורג לידידו יעקב קצנלסון: 'כי רבות עגמה נפשי יום יום בראותי את הנערים אשר טפחתי ורביתי על ברכי לשון הקדש מסתירים פניהם ממנה... גם בשנה הזאת יצאו תשעה תלמידים מבית-ספרי, וילוו אל תלמידי הגימנאזיום, כולם צאן אוכלות לשון הקדש'. ראה: מ"א גינצבורג, דביר, ב, ורשה 1883, עמ' 119.
 116 דיק (לעיל, הערה 88), עמ' 27. בשנת 1840 למדו בגימנסיה הכללית בקובנה ארבעה-עשר תלמידים יהודים, בגרודנו שבעה, במינסק שבעה ובבאליסטוק שמונה. ראה: בלצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 18.

שמואל יוסף פין, רפאל לינדבראטן, אהרן גיטלס ואחרים – נמנו כולם עם חוגי ההשכלה בעיר, ותוכנית הלימודים דמתה מאוד לתוכנית שהיתה נהוגה בבתי הספר הכלליים.¹¹⁷ ממש באותה התקופה שבה נפתחו בתי הספר, התנהלו דיונים על רפורמה ממשלתית בחינוך היהודי, ותמיכתם של המשכילים ברפורמה זאת חידדה באופן ניכר את קווי התיחום בין בעלי התפיסות השונות ברחוב היהודי. נכונותם של הורים לשלוח את ילדיהם למוסדות משכיליים אלה מעידה אפוא על מידת הזדהות גבוהה עם ערכי ההשכלה ועם מייצגיה. ואכן, כל עוד פעלו בתי ספר אלה על יסוד וולונטרי ושירתו את החוגים בעלי הנטיות המשכיליות, השלימה החברה היהודית עם קיומם. ואולם, עם העלאתה של תוכנית 'ההשכלה מטעם', שעקרונותיה דומים היו לאלה שעמדו לנגד עיניהם של קז'ימיר קונטרס וסימון ז'וקובסקי בראשית המאה, חל מפנה במגמה זו.

תוכנית 'ההשכלה מטעם' נתפסה בעיני רבים כניסיון לשידוד מערכות בחינוך היהודי כולו, מתוך מגמה להחיל על כלל הציבור היהודי בתחום המושב את ערכיה של ההשכלה. כפי שאירע בשנים 1808 ו-1818, גם עתה, בראשית שנות הארבעים, התעוררה התנגדות לרעיון 'ההשכלה מטעם' וליישומו מצד גורמים שונים בחברה היהודית המסורתית. על רקע זה ניתן להבין את התגברות האנטגוניזם כלפי המשכילים בתקופת פעילותו של מקס ליליינטל, תהליך שהביא לירידה במספר התלמידים בבתי הספר המשכיליים.¹¹⁸ רק לאחר זמן, עם הפעלתם של בתי ספר ממשלתיים ליהודים ובתי המדרש לרבנים בוויילנה ובז'טומיר, השתנתה מגמה זו, ומסוף שנות הארבעים אנו עדים להשתלבות גוברת והולכת של ילדים יהודים במערכות אלה.¹¹⁹

ו. מערכת החינוך המשכילית בדרום תחום המושב

במקביל להתפתחות מערכת החינוך המשכילית בליטא קמה מערכת חינוך דומה, ואף רחבה יותר, בדרום רוסיה. היהודים בגוברניות הדרומיות – פודוליה, קייב, חרסון, בסרביה, טאורידה, יקטרינוסלב ופולטבה – היו נתונים להשפעה גוברת והולכת של יהדות גליציה, ובמיוחד של משכיליה. קבוצות של סוחרים יהודים מגליציה התיישבו בערי האיזור – אודסה, חרסון, קרמנצ'וג, מוהילב פודולסק, קאמיניץ פודולסק ועוד. הם הביאו עמם תפיסות עולם ואופני מחשבה משכיליים, שקלטו כבר מסוף המאה הי"ח, עם התפשטות ההשכלה בגליציה. היטיב לתאר תופעה זו אברהם גוטלובר: 'היהודים אשר בגליציה היו הראשונים אשר נגה עליהם

117 על תוכנית הלימודים בבתי הספר הכלליים ראה: הנס (לעיל, הערה 26), עמ' 22. בבית הספר המשכילי שייסד בוויילנה צבי הירש קלאצ'קו נלמדו המקצועות הבאים: תנ"ך עם הביאור של מנדלסון, יסודות הדת היהודית, רוסית, גרמנית, קליגרפיה, חשבון ותלמוד. תוכניות לימודים דומות הופעלו גם בבתי הספר המשכיליים באומאן ובאודסה. ראה: בלצקי, שם, עמ' 8 ואילך.

118 M. Stanislawski, *Tsar Nicholas I and the Jews*, Philadelphia 1983, p. 97

119 על התוצאות ארוכות הטווח של מגמה זו ראה: י' סלוצקי, 'צמיחתה של האינטליגנציה היהודית-רוסית', העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 13-36, 317-323 (=הדת והחיים [לעיל, הערה 106], עמ' 269-299).

אור החכמה מהרמבמ"ן (=משה מנדלסון) ותלמידיו, והמה לרגלי מסחרם נפוצו בערי רוסיה ופולין, וביאו עמם... מנחה לאחיהם בארצות האלה, ויטעמו בני הנעורים ותיאורנה עיניהם.¹²⁰ אחד הביטויים להלכי רוח אלה היה ייסודם של בתי ספר ברוח ערכי ההשכלה כבר בראשית שנות העשרים של המאה ה־ט.¹²¹ בית הספר הראשון הוקם, ככל הנראה, בשנת 1822 בעיר אומאן בידי הירש בר הורוויץ, סוחר עשיר, שהיה בעצמו בן וחתן למשפחות בעלות נטיות משכיליות (רפפורט, לנדא, הורוויץ).¹²² הורוויץ יזם את הקמת בית הספר, מימן את הוצאותיו ובחר בעצמו את המנהל ואת צוות המורים. סביר להניח שהדגם שעמד לנגד עיניו היה בית הספר שיסד המשכיל הגליצאי יוסף פרל בשנת 1813 בעיר טארנופול, שלמדו בו שפות זרות (גרמנית, פולנית), לשון עברית ודקדוקה, תלמוד וספרי מוסר עבריים, אם כי מבנה המוסד ואופן התפתחותו היו שונים.¹²³ מספר המשכילים היהודים באומאן היה קטן יחסית, והם היו נתונים ללחץ בלתי פוסק מצד החוגים המסורתיים במקום. לאור זאת יש לראות את הקמת בית הספר כהצהרת כוונות ברורה של משכילי העיר בדבר החשיבות של החינוך המשכילי, על אף הקשיים האובייקטיביים המרובים שעמדו בפניהם. בית ספר זה נסגר לאחר מספר שנים, וניסיונות לחדש את פעילותו נעשו בראשית שנות השלושים ובשנת 1841.

הדגם שעל פיו עיצב יוסף פרל את בית ספרו בטארנופול יושם באופן נרחב יותר באודסה, המרכז היהודי הגדול והחשוב בדרום רוסיה בתקופה זו. באודסה היו יותר יודעי קרוא וכתוב מבכל עיר אחרת באימפריה הרוסית. בשנת 1845 היו בעיר 114 בתי ספר, 387 מורים, 3,764 תלמידים ו־1,080 תלמידות.¹²⁴ יהודי העיר השתלבו במגמה זו, ובשנת 1826 נפתח בה בית הספר היהודי המשכילי הראשון, ביוזמת משכילים יוצאי העיר ברודי ובעידוד הגראף וורונצב, המושל הכללי של רוסיה החדשה. המשכיל אליהו מרדכי וורבל תיאר בפירוט רב את קורות בית הספר, ומנה כחמישה־עשר איש כיוזמי הקמתו, כולם בני האליטה הכלכלית־הפוליטית של יהודי אודסה.¹²⁵ אם נצרף לכך את מספרם הרב יחסית של מורי בית הספר ותלמידיו, ניתן לעמוד על העורף החברתי הרחב שעליו נסמך מוסד זה.¹²⁶ הצלחתו של בית הספר

120 גוטלובר (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 72.

121 על פי מקור אחד, נפתח בשנת 1803 בית ספר מקצועי לילדים יהודים בדרום תחום המושב. מכיוון שאין בידינו ידיעות נוספות על מוסד זה, על אוכלוסייתו ועל מגמותיהם של מייסדיו, לא ניתן לשייכו בשלב זה למערכת החינוך המשכילית באיזור זה. ראה: מ' לוין, ערכי חברה וכלכלה באדיאולוגיה של תקופת ההשכלה, ירושלים 1975, עמ' 294, הערה 341.

122 S. Stanislavskii, 'Iz istorii i zhizni odnoi evreiskoi shkoly (1826–1853 gg.)', *Voskhod*, 1884, IV, pp. 132–133; גוטלובר (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 75; 'זעקת שבר', בכורי העתים, ב (תקפ"ב), עמ' 168–170.

123 מאהלר (לעיל, הערה 24), ה, עמ' 257.

124 P. Herlihy, *Odessa – A History 1794–1914*, Cambridge 1986, p. 143; S. Zipperstein, *The Jews of Odessa*, Stanford 1985.

125 גוטלובר (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 83; עוד על מוסד זה ראה: א' צדרבוים, קהלת, ס"ט פטרבורג תרמ"א, עמ' 6; ס' ציפרשטיין, 'ההשכלה היהודית באודסה, מאפיינים תרבותיים: 1871–1794', הדת והחיים (לעיל, הערה 106), עמ' 97.

126 כהנא מסתמך על ספרו של J.G. Kohl, *Russia*, London 1840, וכותב כי בשנת 1840 היו בבית

הביאה לפיתוחו ולהרחבתו, ומדרך הטבע התרחב מעגל התומכים בו ובדרכו. זמן לא רב לאחר ייסודו כבר הפך המקום למרכז של פעילות משכילית רחבה. אחת הפעולות הראשונות של מייסדיו היתה הקמת בית כנסת, כדי 'לפתוח בית-הספר גם לבית אלוהים למורים ולתלמידים ולכל מבקש את ד' בכל שבתות השנה ומועדי ד'.'¹²⁷ החל באמצע שנות השלושים התרחבה מערכת החינוך היהודית-המשכילית באודסה, ומשנת 1835 נוספו לה גם בתי ספר לבנות.¹²⁸ תהליך מואץ זה לא נצטמצם לתחומי אודסה לבדה. לקהילה זו נודעה השפעה רבה על אופיין התרבותי-החברתי של הקהילות היהודיות במחוזות הסמוכים לה. ואכן, ניתן לאתר התעוררות מוקדמת של מוקדים משכיליים במחוזות אלה. כך, דרך משל, בשנת 1837 יזמה קבוצת משכילים מתושבי העיר, יחד עם בצלאל שטרן, שכיחן כמנהל בית הספר באודסה, והמושל הכללי וורונצב, הקמת בית ספר יהודי בקישינב שבבסרביה, והמוסד קרם עור וגידים שנתיים לאחר מכן.¹²⁹ כל המקורות העוסקים בפרשה זו מדגישים את חשיבות הקשר שבין משכילי אודסה למשכילי קישינב, שהתבטא בסיוע בגיבוש תוכנית הלימודים ובעזרה במציאת כוחות הוראה מתאימים. יש יסוד להניח, שתמיכה זו היא שאפשרה את קיומו של בית הספר, בפרט לנוכח ההתנגדות העזה שהתעוררה בקרב חוגים יהודיים מסורתיים בקישינב.¹³⁰ גם במוקדי השכלה נוספים בחלקו הדרומי של תחום המושב חלה התעוררות בתחום החינוך בראשית שנות הארבעים. בעיר ברדיצ'ב, שבה היו משכילים רבים יחסית, נפתח באותן שנים בית ספר ביוזמתם של שני מורים – אוניפולסקי ומילקוס. בבית ספר זה, שהדיעות עליו מעטות, למדו תנ"ך, תלמוד, דקדוק עברי, וכן גרמנית ורוסית. בקהילת חרסון, שמאפייניה התרבותיים-הכלכליים היו דומים לאלה של אודסה, נפתח בית הספר הראשון לבנים בשנת 1844, ובשלהי שנות הארבעים נוסף עליו גם בית ספר לבנות.¹³¹

ספר זה שמונה מורים ושלוש מאות תלמידים. בשנת 1842 למדו בבית הספר מאתיים שישים וארבעה תלמידים. ראה: לוזינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 80604, עמ' 113; וראה גם: 'אודיסא', המגיד, ג, גליון 39, ז' בתשרי תר"ך, עמ' 155.

127 גוטלובר (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 87.

128 הרליהי (לעיל, הערה 124), עמ' 125. בבית ספר זה למדו עם ייסודו שישים בנות, ובשנת 1842 הגיע מספר התלמידות למאה שמונים ושמונה. ראה: לוזינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 80604, עמ' 113; מ' סטניסלבסקי, 'התחלותיה של ההשכלה ברוסיה', הדת והחיים (לעיל, הערה 106), עמ' 134.

129 ראה: א' פלדמן, תולדות היהודים בביסאראביה עד סוף המאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 102 ואילך. יש מקום להניח, שלנגד עיני המייסדים עמד בית הספר בשיטת לנקסטר, שנפתח בעיר כבר באמצע שנות העשרים. ראה: זאצ'ק (לעיל, הערה 63), עמ' 365. ראה גם: קריו (לעיל, הערה 1), עמ' 21.

130 המשגיח הראשון על בית ספר זה היה משה לנדא, שהיה מעורב מספר שנים קודם לכן בהקמת בית הספר באומאן. בשנת 1840 עזב לנדא את משרתו, ובמקומו נתמנה ד"ר פנחס הורוויץ, והוא מילא תפקיד זה עד שנת 1844. בצוות זמורים נכללו משכילים מגליציה, מפולין ומרוסיה. ידועים לנו ליאון פינסקר, ששימש מורה ראשי ללימודים רוסיים, וג' פיירשטיין, שלימד בבית הספר באמצע שנות הארבעים. ראה: לוזינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 83620, עמ' 192; פלדמן (לעיל, הערה 129), עמ' 102.

131 א"י ברוק, 'חערסאן', המגיד, ת, גליון 24, י"ח בסיון תרכ"ד, עמ' 188; לוזינסקי, שם, תיק 95309,

ז. מערכת החינוך המשכילית בצפון תחום המושב

הדיון במערכת החינוך בעיר ריגה קשור להתפתחות מערכת החינוך היהודית באזורים שמצפון לתחום המושב, ובעיקר בגוברניה של קורלאנד, איזור שהיה נתון להשפעה תרבותית חזקה של התושבים דוברי הגרמנית שבו. קשרי המסחר והתרבות הענפים של יהודי קורלאנד עם פרוסיה המזרחית הביאו עמם רעיונות ותפיסות עולם שרווחו בקרב יהודי קניגסברג אל הקהילות היהודיות בראסיין, ב'אגר, בשקלוב וברייגה. זה הרקע להתפשטות ההשכלה בקרב היהודים באזורים אלה.¹³² כבר בסוף המאה הי"ח אנו מוצאים רופאים יהודים בוגרי אוניברסיטאות באזורים אלה, וכן מגמות משכיליות בתחום החינוך, כדוגמת הבקשה שהגישו נציגי קהילת מיטאו (Mitau) בירת קורלאנד, בשנת 1794, לאפשר לילדיהם ללמוד בבתי הספר הכלליים בעיר.

בית הספר המשכילי-היהודי הראשון באיזור זה נוסד בשנת 1824 ב'שרייבער שטראסע' שבעיר זו, ביוזמתו של עורך דין יהודי בשם שמעון לוויין וולף. בשלב זה יש בידינו מידע מצומצם ביותר על המוסד, וכל שידוע הוא שלימדו בו שלושה מורים והוא פעל כשנתיים, עד שנת 1826.¹³³ בראשית שנות הארבעים קיימו משכילי המקום מגבית כדי לייסד בית ספר משכילי, ובסוף העשור נפתח במיטאו גם בית ספר לבנות, בהנהלתה של הגב' ב' שטרן.¹³⁴

מערכת החינוך של הקהילה היהודית בריגה, הגדולה והחשובה בערי מחוז לפלאנד הסמוך לים הבלטי, לא זכתה עד כה למחקר ממצה, אף שדווקא מקהילה זו יצא ראובן וונדרבאר, אחד ההיסטוריונים היהודים הראשונים במאה הי"ט. וונדרבאר נולד במיטאו בשנת 1812 והחל את דרכו כ'מלמד'. בשנת 1835 עמד בבחינות לקבלת רשיון הוראה והיה למורה, ואף היה עוזרו ומחליפו של מקס ליליינטל כמנהל בית הספר היהודי בריגה.¹³⁵ ואולם, הן וונדרבאר בספרו על תולדות יהודי לפלאנד וקורלנד, והן הבאים אחריו בחקר יהדות זו – א' בוכהולץ,

עמ' 286. בבית ספר נוסף לבנות, שנפתח בשנת 1857, למדו בכל שנה כשמונים תלמידות. תוכנית הלימודים במוסד זה כללה את יסודות היהדות, תפילה, מוסר, תולדות ישראל, רוסית, גרמנית, צרפתית ומלאכת-יד. ראה: ח"י לישטשינסקע, 'זערסאך', המגיד, ה', גליון 45, י"ח בכסלו תרכ"ב, עמ' 354–355.

132 על אופיה הגרמני של השכלה זו, ראה: סלוצקי (לעיל, הערה 119), עמ' 15; וראה גם: M. Meyer, 'The German Model of Religious Reform and Russian Jewry', *Danzig, between East and West*, ed. I. Twersky, Cambridge 1985, pp. 67–91.

133 ל' אוזנינסקי, תולדות ישיבת היהודים בקורלאנד, ווילנא תרע"ב, עמ' 125; וראה גם: R. Wunderbar, *Geschichte der Juden in den Provinzen Liv-und Kurland*, Mitau 1853, p. 74; K.O. Schlau, *Mitau im 19. Jahrhundert*, Wedemark-Elze 1995, p. 235. ברצוני להודות לד"ר רונה דורן על שהפנתה את תשומת לבי לחיבור זה.

134 על איסוף אלפיים רי"כ למטרה זו ראה בדיון וחשבון שהגיש מקס ליליינטל לשר ההשכלה ב-22 ביוני 1842; העתק מצוי באוסף גינזבורג, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תיק 24/8. על בית הספר לבנות ראה: לווינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 95309, עמ' 286; שם, תיק 99888, עמ' 383.

135 מ' בובה, 'ההיסטוריון הראשון של יהודי ליפלאנד וקורלאנד', העבר, יא (תשכ"ד), עמ' 118–122.

ל' אווץ'ינסקי, מ' בובה ומ' וסטרמאניס – לא הקדישו מחקר מעמיק למערכת החינוך המשכילית המקומית.¹³⁶

ביוזמת ראשי קהילת ריגה נפתח בעיר בית ספר משכילי כבר בשנת 1839. המקור החשוב ביותר לתולדות מוסד זה הוא ספר קטן שפרסם בשנת 1894 ד"ר אדולף ארליך.¹³⁷ כדי לתאר את מצב החינוך היהודי בעיר טרח הקמת בית הספר, ציטט ארליך דין וחשבון של מינהלת החינוך האזורית. מן המסמך עולה, שבשנת 1836 היו בעיר שני מוסדות חינוך יהודיים ולמדו בהם ארבעים ושלושה תלמידים. המורים במוסדות אלה היו ינקל שאי ואברהם פרידמן, והמקצועות שנלמדו בהם היו עברית, דת, תנ"ך ותלמוד. לאור זאת ניתן להניח, שהכוונה ל'חדרים מתוקנים' בגריסה ראשונית ביותר. ארליך תיאר בפירוט את המהלכים שקדמו להקמת בית הספר המשכילי ובכלל זה את הכנת תוכנית הלימודים וגיבוש צוות המורים, ואף צירף לספרו את תוכנית המבנה שבו שכן בית הספר. משלושה עשר סעיפי התוכנית עולה, שהמייסדים תכננו מוסד בן שתי כיתות.¹³⁸ בסעיף מס' 5 נקבע, שמנהל בית הספר יהיה יהודי שאינו תושב רוסיה, ויהיה עליו לפעול ברוח ההשכלה הגרמנית. ספרי הלימוד, המשמעת והבחינות יהיו במתכונת הנהוגה בבתי הספר הכלליים.

לתפקיד המנהל מונה כידוע ד"ר מקס ליליינטל, ולצדו פעלו המורים אוורוב, וונדרבאר ושמולוביץ. לאחר שנה אחת פרש ליליינטל מניהול בית הספר, כדי לפעול להפצת ההשכלה בקרב כלל יהודי רוסיה, ואת תפקיד המנהל מילאו ראובן וונדרבאר (1841–1843), הרב ד"ר אברהם גוימן (1843–1854) והמשכיל יליד קובנה זאב קפלן.¹³⁹ בספרו מביא ארליך רשימה מפורטת של מספר התלמידים בבית הספר בכל אחת משנות קיומו. בין השנים 1841–1860 למדו בבית הספר בממוצע שלושים ושניים תלמידים בשנה, בנוסף לתלמידים שלמדו במסגרות חינוך אחרות. מספר זה אינו גדול, אבל יש לזכור שמדובר בקהילה קטנה, שמנתה בשנת 1841 כשש מאות נפשות, ובשנת 1860 מאה ועשרים משפחות.¹⁴⁰

ספרו של ארליך עוסק בעיקר בהבטים הפורמליים של המוסד, ואילו זיכרונותיו של מקס

136 A. Buchholz, *Geschichte der Juden in Riga*, Riga 1899 (לעיל, הערה 133); מ' בובה, פרקים בתולדות יהדות לטביה, תל אביב 1965; M. Vestermanis, *Juden in Riga*, Bremen 1995.

137 A. Erlich, *Entwicklungsgeschichte der Israelitischen Gemeindeschule zu Riga*, St. Petersburg 1894. וראה גם: בלצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 11.

138 בכיתה הראשונה אמורים היו התלמידים ללמוד את השפות עברית, גרמנית ורוסית, וכן חשבון ותפילה. תוכנית הלימודים בכיתה השנייה כללה את יסודות הדת היהודית על פי התנ"ך עם הביאור של משה מנדלסון, דקדוק עברי, גרמני ורוסי, גיאוגרפיה, חשבון והיסטוריה רוסית וכללית.

139 בית ספר זה לימדו גם המורים ליפמאן הורוויץ מווילנה, משה מאיר קופל ואחרים. בשנת 1850 הוזמן ראובן וונדרבאר לנהל את בית הספר הממשלתי ליהודים במיטאן, ואת מקומו מילא פאביאן יודל גורדון, מהעיר גולדינגן שבקורלאנד. ראה: פנקס הקהילות – לאטביה ואסטוניה, בעריכת ד' לוי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 248; לווינסקי (לעיל, הערה 1), תיק 80596, עמ' 104–105.

140 א"א עהרליך, 'דברי הימים לבני ישראל בליפלאנד', המליץ, א. גליון 50, כ"ט בתשרי תרכ"ב, עמ' 945–947. על המצב הדמוגרפי של יהודי הגוברניות הצפונית ראה: מ' שאץ'אנין, די אידן אין לעטלאנד, ריגע 1924, עמ' 19.

ליליינטל הם המקור העיקרי שממנו ניתן ללמוד על הרוח והאווירה החינוכית ששררו במוסד בשנותיו הראשונות.¹⁴¹ ליליינטל מציין, שחדרי בית הספר מוארים ומאווררים כהלכה, המלתחה מסודרת והניקיון שורר בכל. תלמידי המוסד, הוא מוסיף, התאימו את הופעתם החיצונית לאווירה הכללית, ובנים של סוחרים יהודים פולנים קיצצו את פיאותיהם והופיעו לשיעורים נקיים ולבושים כהלכה. תוך זמן לא רב גדל בית הספר והפך ל־סמל המסחרי של הקהילה, שאותו הציגו בפני כל אורח רם מעלה.¹⁴²

בתיאורים אלה בולט במיוחד המקום המרכזי שתפס בית הספר בעולמם של יהודי העיר. פנייתם ללודוויג פיליפסון, עורך העיתון היהודי בגרמנית *Allgemeine Zeitung des Judentums* ומראשוני הרבנים הרפורמים, כדי שייסע בידם למצוא מנהל מתאים, מעידה על האוריינטציה התרבותית-הדתית של הפונים, שרצו ב־רב יהודי גרמני האמון על רוח "ההשכלה הטהורה".¹⁴³ תמונה דומה עולה מתיאוריו של ארליך על מעורבותם העמוקה של יהודי ריגה בניהול בית הספר, בתחומי הפיקוח הכספי והחינוכי ובבחירת המנהלים והמורים. אין פלא אפוא שבריגה השתלבו תפיסותיו התרבותיות-החינוכיות של ליליינטל בפרשת 'ההשכלה מטעם' עם אלה של מרבית תושבי העיר, בניגוד למאבקים שניהל בערים שונות בתחום המושב.

ח. הכשרה מקצועית

המכנה המשותף לכל המערכות החינוכיות שתוארו לעיל הוא המרכיב העיוני שבהן. הדגש העיוני תואם את האתוס של ההשכלה, הרואה חשיבות מרובה בעיצוב עולמו התרבותי של האדם, בין היתר באמצעות מערכת חינוכית בעלת מאפיינים לא־מסורתיים. ואולם, בית הספר אמור להעניק לחניכיו גם כלים שיאפשרו להם להשתלב במערכת החברתית-הכלכלית בשנות בגרותם. תהליכי המודרניזציה, הקשורים בפיתוח תעשיית, במסחר בינלאומי, בתשתית תחבורתית מתקדמת ועוד, מצאו את דרכם גם למזרח אירופה, והביאו עמם תחומי עיסוק חדשים. יכולתם של היהודים להשתלב בהתפתחות זו היתה מותנית בקיומן של מסגרות הכשרה מתאימות, וכפי שהגדיר זאת המשכיל דובער ראניס מאודסה: 'כי החכמה והמלאכה צמודות תלכנה להוביל את העם אל מטרת ההצלחה'.¹⁴⁴ לא זו בלבד, אלא שהכשרה מקצועית נתפסה בעיני המשכילים כמרכיב חיוני במגמת הפרודוקטיביזציה שהטיפו לה. כבר בספרו 'תעודה בישראל' העלה יצחק בר לווינזון (ריב"ל) את הצורך בייסוד 'בתי חנוך לכל מלאכות'.

141 ראה: ארליך (לעיל, הערה 137), עמ' 37–42; פיליפסון (לעיל, הערה 27), עמ' 221.

142 על התרשמותו של המפקח הממשלתי על בתי הספר באיזור הבלטי ממוסד זה, ראה: י' סלוצקי, תנועת ההשכלה ביהדות רוסיה, ירושלים תשל"ז, עמ' 39.

143 סטניסלבסקי (לעיל, הערה 128), עמ' 134; 'בוא' אנשי חינוך ממרכז אירופה לשם סיוע בפיתוח מערכות חינוכיות ברוסיה היה מקובל גם במגזר הלא־יהודי. אחת הדוגמאות הבולטות לכך הוא ג'א הרד (J.A. Heard), שהוזמן לרוסיה בשנת 1817 כדי ליישם את 'שיטת לנקסטר'. ראה: זאצ'ק (לעיל, הערה 63), עמ' 348.

144 ד' ראניס, 'אדעסא', המגיד, י' גליון 23, ר"ח תמוז תרכ"ו, עמ' 180.

לתוכנית זו נדרשו המשכיל הווילנאי בנימין מנדלשטאם, וכן אהרן קויפמן איש גרודנו, בתוכנית החינוכית שפרסם באמצע שנות הארבעים.¹⁴⁵ לאור זאת יש מקום לבחון עד כמה יישמו משכילי רוסיה הנחות אלה בחינוך ילדיהם.

ההשכלה היהודית במרכז אירופה ובגליציה שימשה למשכילי רוסיה דגם לגיוון במערכות החינוך המשכיליות, שכן באזורים אלה הוקמו בתי ספר יהודיים שהתמחו בהענקת הכשרה מקצועית בתחומים שונים, לאחר סיום לימודי היסוד ('נארמאלשולע').¹⁴⁶ משכילי אודסה, שעמדו בקשרים הדוקים עם המשכילים בגליציה, הכירו היטב דגם חינוכי זה, שפעל בהצלחה בברודי ובערים אחרות, ואף יישמו אותו. בשנת 1834 ביצע בצלאל שטרן רפורמה מקיפה במבנה בית הספר המשכילי באודסה, ומשלב זה ואילך פעל המוסד במסגרת ששישנית. שלוש השנים הראשונות הוקדשו ללימודי יסוד במתכונת המקובלת, ובשלוש השנים האחרונות שולבה גם הכשרה מקצועית, על פי הדגם של 'בית ספר למסחר', כגון 'חכמת הפנקס' ו'מלאכת חשבון הסוחרים'.¹⁴⁷ בית ספר דומה פעל גם בוילנה במחצית השנייה של שנות הארבעים.¹⁴⁸ סביר להניח שבמוסדות אלה השתמשו גם ב'מערכת ספרי מסחר' שתרגם מגרמנית המשכיל יחזקאל לטבלא מסלונים.¹⁴⁹

ואולם, ההכשרה המקצועית שמשכילי הזמן נשאו אליה את עיניהם לא הצטמצמה לתחום המסחר בלבד. בחודש ינואר 1842 הגיש המשכיל הווילנאי ניסן רוזנטל, בעצה אחת עם ליליינטל, הצעה להרחבה ולגיוון של מערכת החינוך בעיר זו. בנוסף לבית ספר עיוני, שהיה חיוני בעיניהם, הציעו לייסד בית ספר שיכשיר את תלמידיו בתחומי החקלאות, המלאכה והטכנולוגיה. להצעה זו היה שותף גם המשכיל המקומי ברוך רינדזיונסקי, והוא אף הביע נכונות לתרום למטרה זו שטח אדמה באיזור ליאונישקי שממזרח לעיר.¹⁵⁰ בראשית שנות השישים, במסגרת הרפורמה במערכת החינוך כולה, נפתחו בתי ספר מקצועיים ליהודים במינסק, בויטומיר, באודסה ובמקומות נוספים.

התיזה שהעלינו, שההשכלה היהודית ברוסיה היתה תופעה רחבה ורבגונית, מקבלת אישוש גם מן ההבט החינוכי. רבגוניות זו באה לידי ביטוי אף במגמות החינוכיות שהנחו את משכילי רוסיה בחינוך ילדיהם הם. אין תימה בכך שרבים מצעירים אלה למדו בבתי הספר המשכיליים, הפרטיים והממשלתיים, וקצתם אף בבתי המדרש לרבנים. יחד עם זאת, ניכר שמשכילי רוסיה ניסו להרחיב בתקופה זו את מגוון המוסדות שבהם רכשו ילדיהם השכלה כללית ומקצועית. בכך הביאו לידי מימוש את תפיסת עולמם החינוכית, שאותה הגדיר נפתלי הרץ וייזל כבר בראשית שנות השמונים של המאה הי"ח: 'אבל ילמוד (הנער) אחת מן האומנויות שלבו נוטה

145 ריב"ל (לעיל, הערה 71), עמ' 171; ב' מנדלשטם, חזון למועד, וויען תרל"ז, ג, עמ' 45; קויפמן (לעיל, הערה 12), עמ' 59.

146 ראה: אליאב (לעיל, הערה 3), עמ' 280-287.

147 גוטלבר (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 93.

148 ארכיון ייו"א, R.G. 52, חק 29.

149 'לטבלא, מערכת ספרי מסחר, ווילנא תרי"ח.

150 דו"ח ליליינטל ורוזנטל למשרד ההשכלה, 19 בינואר 1842 – אוסף גינבורג (לעיל, הערה 134), תיק 24/8.

אליו... כי לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמוד ולעסוק בעמוקות הדתות ולהורות הוראות, כי השם הבדיל בין הנפשות, ונתן לכל אחת כחה מתחילת יצירתה.¹⁵¹

אברהם קצנלנבוגן, בן למשפחה שביתה שימש בית ועד למשכילים בוילנה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, עסק בהנדסת מים וכיוב כבר בשנות השלושים של המאה. בפתח ספרו 'מכונת הקיטור' הוא תולה את השכלתו הרחבה באחיו, צבי הירש: 'כי מידו לי זאת אשר שקד להשגיח עלי חמש עשרה שנים ויורני דעת בגפ"ת ויודיעני דרך תבונות בלימודים שונים ויעורר בקרבי רוח חשק חפץ ורצון לתור במדעים'.¹⁵² אין בידנו נתונים על האופן שבו רכש אברהם קצנלנבוגן את הכשרתו המקצועית, אבל בני משפחה זו גילו פתיחות בתחום ההשכלה המקצועית, אף שרובם פנו בבגרותם לתחומי ההוראה והמסחר.¹⁵³

אחד המשכילים שהקנה לבניו הכשרה מגוונת היה המורה והמשורר שלמה זלמן זלקינד, איש וילנה. כבר בצעירותו התחבט זלקינד בשאלת ייעודו המקצועי. הוא נתן לכך ביטוי בשירו הגדול 'בית הספר', שבו סקר בהרחבה את התהפוכות שעברו עליו מימי ילדותו ועד לשנים שבהן שימש מורה בבית המדרש לרבנים בוילנה, בתחום האישי כמו גם בתחום המקצועי.¹⁵⁴ מגוון המוסדות שבהם למדו ילדיו מעיד על ניסיון להתאמה בין נטיות הילד וכישורנותיו לבין האפשרויות החינוכיות הקיימות. בנו הבכור, יצחק, למד רוקחות באוניברסיטת דורפאט; זאב, הבן השני, למד רפואה באוניברסיטת מוסקבה; ובנו השלישי, רפאל, היה שותף לניסיון מעניין החורג מתחומים אלה. בחורף 1852 שלח שמואל יוסף פין, איש וילנה, מכתב לידידו המשכיל האודסאי שמחה פינסקר. פין ביקש מפינסקר מידע על בית הספר לגגנות שבעירו, כי רפאל, בנו של זלקינד, בוחן את האפשרות ללמוד במוסד זה עם סיום לימודיו בגימנסיה העירונית בוילנה.¹⁵⁵ כפי שעולה מתיאורו של אלכסנדר צדרבוים, למדו במוסד זה מספר תלמידים יהודים, וכדי לאפשר להם להשתלב ללא קושי נעשו במקום סידורים מיוחדים, שכללו אף אספקת מזון כשר.¹⁵⁶ המידע שהעביר פינסקר ענה ככל הנראה על הציפיות, ורפאל זלקינד החל את לימודי הגגנות באודסה. ואולם, שהותו במקום לא ארכה זמן רב, ובתום שנת לימודים אחת פנה אביו להנהלת המוסד וביקש לצייד את בנו בתעודות על הצלחתו בלימודים ועל התנהגותו, לשם העברתו למוסד חינוכי אחר.¹⁵⁷ לימים השלים רפאל את לימודי הרוקחות באקדמיה בסנט פטרסבורג, ואילו אחיו הצעיר, אליהו, למד בבית המדרש לרבנים בוילנה.¹⁵⁸

גישה חינוכית מעין זו לא היתה חריגה בקרב משכילי רוסיה. בניו של המשכיל האודסאי

151 נ"ה וייזל, דברי שלום ואמת, ברלין תקמ"ב, פרק שמיני.

152 מכונת הקיטור, דאנציג תר"ו, עמ' 4.

153 זלקין (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 83-98.

154 זלקינד (לעיל, הערה 98), עמ' 49.

155 אוסף שבדרון (לעיל, הערה 103), תיק ש"י פין.

156 נ' פירוגוף, תלמוד תורה באדעסא, אודסה 1858, עמ' 8-9, הערה 4.

157 ארכיון ייו"א, R.G. 24, תיק 56.

158 זלקינד (לעיל, הערה 98), עמ' 36.

ישראל אקסנפלד למדו רפואה, ציור ומסחר,¹⁵⁹ וברמן לנדא מאודסה, בנו של המשכיל מרדכי ישראל לנדא, זכה בשנת 1861 בפרס על עבודה שכתב במסגרת לימודי המשפטים.¹⁶⁰ אהרן דומאשבסקי, שנולד במוהילב בשנת 1836, למד חקלאות בבית ספר כללי בראשית שנות החמישים,¹⁶¹ ובבית ספר למסחר בוויילנה למדו בשנת 1853 למעלה משישים תלמידים.¹⁶² דפוס החינוך שהעניקו המשכילים לילדיהם היה ראוי ונכון בעיניהם גם לילדים אחרים. על פעילותם בתחום הפצת ההשכלה העיונית כבר עמדנו לעיל. בו בזמן פעלו משכילי רוסיה להרחיב את מערכות ההשכלה המקצועית. לנגד עיניהם עמד הרעיון שביטא המשכיל נפתלי בן פנחס זאב הלוי, איש ברדיצ'ב: 'ואלה אשר קצרה בינתם להבין בלימודים ילמדו מלאכת מחשבת לעשות בזהב ובכסף או בחרשת אבן, חרש ומסגר, ובשאר מלאכות אשר יכסוף לב הנער'.¹⁶³ קרקע נוחה לפיתוח פעילות מעין זו היו ילדי העניים, וכן בתי היתומים, שהיו פוזרים בקהילות השונות ברחבי תחום המושב.

הרעיון לבחון רפורמות חינוכיות מקיפות דווקא בקרב השכבות החלשות בחברה הועלה ברוסיה כבר בשלהי המאה הי"ח בידי א' בצקי, שר החינוך בפועל באותה תקופה.¹⁶⁴ בשכבות חברתיות אלה לא היה צורך להתגבר על אחת הבעיות הקשות שנצבו בפני מי שניסו להרחיב את מעגל בתי הספר המשכיליים – התנגדות ההורים, ולכן הן היו כר נוח להפצת רעיונות ההשכלה. זאת ועוד, הענקת חינוך לקבוצה זו נתפסה כמטרה דתית וחברתית נעלה. מי שעסקו בחינוך יתומים יכלו בנקל לעצב מחדש את אורחות חייהם ואת תפיסת עולמם של צעירים אלה.¹⁶⁵ וכך תיאר המשכיל האודסאי אלכסנדר צדרכובים את מערכת החינוך המשכילית שפעלה בבית היתומים היהודי בעירו:

והדוקטור (=יצחק גולדנבלום) עמל לחנך את הנערים להשתמש בכף, שכין ומזלג, לשבת במרגוע, לברך קודם ואחר המזון, לדבר ולהשיב נכוחה, ללכת ישרה, לנקות בשרם, שער ראשם ומלבושיהם מחלאה וכתם, ולא יראה בהם ערות דבר, ללמוד בחריצות ולהטות למוסר אונם, מלבד יגיעתו לעשות סדר ומשטר בכל תהלוכות הבית ודרכי הלימוד, כי איש משכיל ונאמן רוח הוא וחרוץ במלאכתו.¹⁶⁶

159 א' צעדערבוים, 'גוי אשר צדקה עשה', המליץ, א, גליון 40, ד' באב תרכ"א, עמ' 730-737.

160 הנ"ל, 'אדעססא', המליץ, ב, גליון 21, ד' באדר ב' תרכ"ב, עמ' 325.

161 ר' אהרן (ארנאלד) דומאשעווסקי, האסיף, ה, תרמ"ט, עמ' 97. על צעירים יהודים שלמדו חקלאות במכון החקלאי במארימנט (פולין), ראה: שאצקי (לעיל, הערה 1), שם.

162 ארכיון ייו"א, R.G. 52, תיק 29.

163 נפתלי בן פנחס זאב הלוי, 'ברדיטשוב', המגיד, ב, גליון 13, כ"ג בניסן תרי"ח, עמ' 52.

164 על פעילותו זו ראה: J.H. Billington, *The Icon and the Axe*, New York 1966, p. 230.

165 ניסיונותיו הראשונים של אנדרו בל ליישם את שיטתו להענקת חינוך להמונים נעשו בבית יתומים בעיר מדרס שבהודו בשנת 1789. ראה: ואצ'ק (לעיל, הערה 63), עמ' 344. ג'ון היינריך פסטלוצי, מחשובי הוגי הדעות בתחום החינוך במחצית השנייה של המאה הי"ח, ניסה ליישם את שיטתו בבית יתומים בעיר Stanz. ראה: פאואר (לעיל, הערה 36), עמ' 491.

166 פירוגוף (לעיל, הערה 156), עמ' 10. בתארו את פעילות הגביר יחיאל דב וואלקאוויסקי מביאליסטוק, כתב המשכיל א"ד ליברמן: 'מי לא יהלך ויברך את שמך על אדות בני העניים בבתי תלמוד התורה,

המגמה של הקניית הכשרה מקצועית ניכרת בכל רחבי תחום המושב. הרעיון כבר עלה בשנת 1818, בהצעה לבסס את בית הספר בוילנה על 'תלמוד תורה' ליתומים שפעל בעיר.¹⁶⁷ בדרך דומה פעלו גם מקס ליליינטל וניסן רונטל בראשית שנות הארבעים, בניסיונם לממש את תוכנית 'ההשכלה מטעם'. בחודש ינואר 1842 הגישו השניים למשרד ההשכלה תוכנית לייסוד בית ספר שיעניק לתלמידיו מיומנויות יסוד בתחומי החקלאות והמכניקה.¹⁶⁸ ואולם, בחזונום ראו השניים את המקום לא רק כמוסד המעניק חינוך פורמלי, אלא גם כתשתית לעיצוב אורח חיים והשקפת עולם חדשים. 'כדי להנהיג במשך הזמן תפילות עם מקהלה ודרשה בגרמנית כנהוג בריגה', כתבו השניים, 'ביקשנו מהאדריכל לבנות בית תפילה קטן בבית היתומים. האדריכל הכין תוכנית על פי הדגם של ההיכל בקאסל. באופן זה נוכל להנהיג יחד עם בית הספר גם תפילה לפי סדר חדש, בלי שהקנאים ירגישו בכך'.¹⁶⁹ בית הספר המקצועי בברדיצ'ב פעל בבית היתומים היהודי המקומי, וגם בז'טומיר נפתח בית ספר מקצועי דומה בראשית שנות השישים. יתומים ובני עניים היו פטורים מתשלום שכר לימוד בסך עשרים ר"כ לשנה, והמסיימים קיבלו פטור משירות צבאי. הטבות אלה משכו רבים לבתי ספר אלה, שהלכו ורבו ברחבי תחום המושב.

ט. סיכום: 'החכמה בנתה ביתה'

כבר מראשיתו של מחקר ההשכלה היהודית ברוסיה הושם דגש על תחום החינוך. בתי הספר המשכיליים לסוגיהם נתפסו כמבטאים הן את עולמה הרעיוני של ההשכלה והן את יכולתה לתת לכך ביטוי מוחשי. דא עקא, שחקר ההשכלה התמקד באמצע המאה הי"ט ואילך, ולא ניתנה הדעת לימי הבראשית של ההשכלה בתחום המושב. שורשיה של תפיסה זו נעוצים, בין היתר, בתהליך הרוסיפיקציה שעבר על רבים ממשכילי המאה הי"ט, בעיקר במחצית השנייה של מאה זו. תהליך זה בא לידי ביטוי בניסיון להמעיט ככל האפשר בתרומת האינטליגנציה הפולנית לקידום מערכת החינוך היהודית-המשכילית, כפי שעולה, למשל, מדבריו של הסופר ל' לבנדה: 'מה עשה להשכלתנו הנסיך צ'רטורסקי? בשבילו לא היינו קיימים כלל, אבל היינו קיימים בשביל הרוזן אובארוב. הוא בחר בנו להשכלה רוסית, הוא עשה למעננו הרבה ורצה לעשות עוד יותר, וזאת אין לנו לשכוח ואנחנו לא נשכח'.¹⁷⁰ קיומו של מוסד חינוכי לא רק מבטא מגמות ושאיפות של מייסדיו, אלא גם משקף שכבה חברתית הנכונה להענות לאתגר החינוכי שלו. המערכות החינוכיות שתוארו מעידות על

אשר שם עינך ולבך כל הימים, ולא חדלת לדאג למו, בראותך כי לא על לחם קדש לבדו יחיו הנערים חיי שעה בבואם באנשים, לכן פקדת ותשביעם גם מטוב לחם חול, כי שני מורים למו להורותם כתב ולשון קדש וחול. ראה: א"ד ליברמן (מתרגם), צדקה ומשפט, ווילנא תרכ"ז, עמ' VI.

167 ארכיון לאומי ליטאי, אוסף 567/2, תיק 175, תזכיר מיום 5.11.1818.

168 קלוינר (לעיל, הערה 29), עמ' 246.

169 דו"ח רונטל וליליינטל למשרד ההשכלה, 6 בינואר 1842 – אוסף גינבורג (לעיל, הערה 134), תיק 24/8.

170 ב' קרא, 'פרקים מ'עידן דריתחא'', העבר, י (תשכ"ג), עמ' 162.

קיומה של שכבה חברתית רחבה בחברה היהודית המסורתית שלא דחתה את ההשכלה. שכבה זו, שמידת הזדהותם של המשתייכים אליה עם ההשכלה וערכיה לא היתה אחידה, שימשה בסיס לקיומן של מערכות חינוכיות אלה, ובו בזמן גם ניוונה מהן. מערכות אלה היו הכלי המרכזי להפצת רעיון ההשכלה והמאגר שממנו באו המורים שייסדו בתי ספר חדשים, ומהם התפשט רעיון ההשכלה בקרב חוגים רחבים יותר, וחוזר חלילה. מערכות החינוך, בצד היצירה הספרותית, הפכו במידה רבה למייצגות המרכזיות של ההשכלה ברוסיה, ולכן הוקדש להן מקום נרחב במחקר כבר באמצע המאה הי"ט. הן מעידות גם על כוח החיות של רעיון ההשכלה במזרח אירופה ועל כוח המשיכה שלו, לא רק בחוגי העילית האינטלקטואלית, אלא גם במעגלים רחבים יותר. ללא קיומן של מערכות אלה לא היה רעיון ההשכלה יוצא מהכוח אל הפועל והיה נותר כתפיסת עולם מופשטת, שספק רב אם היה ביכולתה לשרוד בתנאי הזמן והמקום.

הבעיה המרכזית שעמדה בפני היוזמים והמורים במוסדות אלה נעוצה בהעדרה של מסורת בית-ספרית, ובלשונו של בצלאל שטרן, מנהלו השני של בית הספר המשכילי באודסה: 'בית-הספר הזה דבר חדש הוא, לא נעשה כמוהו עוד בעדתנו'.¹⁷¹ לשון אחר, מערכת חינוכית מעין זו לא היתה קיימת קודם לכן בקהילות ישראל שכתחום המושב, ולכן העומדים בראשה היו חייבים לגבש הנחות יסוד ודפוסי פעולה. אופי המסגרות החדשות מעיד על העתקה, הן ממערכות החינוך הלא-יהודיות הקרובות והן ממערכות החינוך המשכיליות היהודיות שבמרכז אירופה.¹⁷² עם זאת, לא ניתן היה להעתיק דגמים אלה באופן מוחלט, בשל המציאות הפוליטית-החברתית הייחודית לזמן ולמקום.

מרבית המוסדות החינוכיים שתוארו לעיל (בווילנה, באומאן, באודסה, בקישינב ובריגה) מתאפיינים ביוזמה המקומית שהביאה להקמתם. לאור אופיין השונה של קהילות אלה (למעט הדמיון החלקי בין אודסה לריגה), והעדרה של יוזמה מצד גורם חיצוני כלשהו, מתעוררת השאלה בדבר מספרם המועט של בתי ספר אלה בתחומי האימפריה הרוסית עד אמצע שנות הארבעים של המאה הי"ט. בקהילות יהודיות רבות פעלו באותן שנים חוגי משכילים, שהיו קרובים מבחינה רעיונית ומבחינה סוציו-אקונומית למשכילי הערים שנזכרו לעיל. ביניהם ניתן לציין את חוגי המשכילים בברדיצ'ב, במינסק, בחרסון, בז'יטומיר, בקרמניץ ובשקלוב. ועדיין שאלת מיעוט בתי הספר במקומה עומדת.

ניתן לתלות את מספרם המועט של בתי הספר בגורמים מקומיים, כגון עוצמת ההתנגדות של גורמים מסורתיים, מידת התמיכה מצד השלטונות,¹⁷³ בעיות מימון וכיוצא בזה. ואולם, סביר להניח שהיו גם גורמים הקשורים למערכות כלל-ארציות. המשכיל האודסאי אלכסנדר צדרבוים (אר"ז) הציע מספר תשובות לשאלה זו, במאמרו 'צער גידול בנים', שהתפרסם בשנת 1881. בראשית דבריו הביא צדרבוים שורה של סיבות הקשורות במצבם הפוליטי-

171 גוטלבר (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 91.

172 שם, עמ' 82 ואילך.

173 על יחסו השלילי של הרוזן רומיינצב לפיתוח מערכת חינוך ליהודים באיזור גומל, ראה: זאצ'ק (לעיל,

הערה 63), עמ' 348.

הכלכלי של יהודי רוסיה, כגון מחסור באמצעי מימון קהילתיים וקשיים בהשגת רשיונות לייסוד בתי ספר.

ואולם, הסיבה העיקרית למספרם המועט של בתי הספר, לדעת צדרבוים, נעוצה בהשלכות של הלימוד בבית הספר על עתידו של הנער היהודי. אל החשש הטבעי מפני השפעות שליליות אפשריות של מערכת חינוכית לא־מסורתית, נוספו הקשיים שעמדו בפני צעיר יהודי משכיל להתקבל למוסדות להשכלה גבוהה או לעסוק במקצוע שרכש בעת לימודיו: 'סיבות כאלה וכדומה להן החלישו החשק בלב אחינו ברוסיה להביא חכמה והשכלה בלב צאצאיהם, על כן גם בתי הספר אשר נכוננו באיזה קהלות בארצנו מטעם הקהל, לא הצליחו לעורר קהלות אחרות לעשות כמוהן'.¹⁷⁴ ההתייחסות השלילית של חוגים מסוימים לרעיון בתי הספר המשכיליים לא נבעה אפוא ממניעים אידיאולוגיים, אלא מסיבות מעשיות גרידא. יחד עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות את ההנחה, שמיעוט בתי הספר נבע גם מחולשתם היחסית של חוגי המשכילים בערים אלה. ריבוי המשכילים היחסי בקהילה כלשהי, כברדיצ'ב למשל, עדיין אינו מעיד על יכולתם לתת ביטוי רעיוני וארגוני להשקפת עולמם. במידה שחוגים אלה לא כללו גורמים מן האליטות המקומיות, היה קשה לפתח מערכות חינוך בעלות גוון משכילי. מערכת החינוך המשכילית התפתחה באופן הדרגתי. היוזמות הראשונות לפעילות בתחום החינוך באו מגורמים לא־יהודיים, ומידת הצלחתם היתה תלויה לא רק בשיתוף פעולה מצד חוגי ההשכלה המקומיים, אלא גם ביכולתם של אלה לעמוד בפני לחצם של המתנגדים בחברה היהודית המסורתית. רק לאחר זמן, עם הגידול במספרם של המשכילים, הופיעו יוזמות פנימיות ראשונות, והן זכו לתמיכה ולסיוע מגורמים ממשלתיים ואחרים. בתי ספר פרטיים ראשונים אלה 'נשאו' את רעיון ההשכלה במשך כחצי יובל שנים, עד להקמתם של בתי הספר הממשלתיים ובתי המדרש למורים ולרבנים באמצע שנות הארבעים. ואולם, ההדרגתיות אינה מעידה על החלפת מודל אחד במשנהו, אלא על הוספת דפוסי פעולה חדשים. ההוראה הפרטית, שהיתה השלב הראשון בפעילות המשכילית בתחום החינוך, לא פסקה עם הופעת בתי הספר הפרטיים, ודפוסי הפעולה של בתי הספר הפרטיים לא פסקו עם ייסוד בתי הספר הממשלתיים. לכל אורך התקופה המשיכו מערכות אלה לתפקד זו לצד זו. אף תהליך הדרגתי זה מעיד על ריבוי החוגים הנוטים להשכלה בחברה היהודית.

גם אם נניח שלא כל מי שקיבלו את חינוכם באחת המסגרות החינוכיות עשו זאת מלכתחילה בשם אידיאולוגיה משכילית, הרי שלעצם השהות במוסדות אלה היתה כנראה השפעה של ממש על השקפת עולמם ואורח חייהם. מעדויות רבות בנות הזמן עולה, שהשפעה זו לא נותרה נחלת הצעירים בלבד, והיו לה השלכות על הסביבה המשפחתית והחברתית הקרובה. יש לבחון אפוא את מערכת היחסים בין ההשכלה היהודית ברוסיה לבין המערכות החינוכיות שאליהן היתה קשורה מתוך ראייה רב־ממדית. ככל שרבו מערכות אלה, לסוגיהן השונים, כך הן תרמו בעצם קיומן לביסוסה של ההשכלה ולהרחבתה. עם זאת, קשה לתאר התפתחות זו ללא יוזמתם ועידודם של המשכילים עצמם, שראו בפעולה החינוכית את אחת מאבני היסוד של משנתם הרעיונית־החברתית.

